

Szalai Miklós

**TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS ÉS EMBERI EMANCIPÁCIÓ:
MARX TÖRTÉNELEMELMÉLETE ÉS A SZOCIALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET**

Marx és a marxizmus mindig is azzal különítette el magát a többi, az általa utópistának bélyegzett szocialista elméletektől, hogy *tudományosnak* tekintette magát, hogy az általa elképzelt eszményi társadalmat – a szocializmust¹ – nem egyszerűen valamilyen morális-politikafilozófiai vagy egyéb értékszempontra alapján *kívánatosként*, hanem történelmileg *szükségszerűként* fogta fel. A szocializmushoz vezető társadalmi fejlődés marxi elmélete magába foglal egy *általános* elméletet (a történelmi materializmust), amely arról szól, hogy általában véve milyen törvényszerűségek alapján, milyen szakaszokon át fejlődnek az emberi társadalmak, és egy *specifikus* elméletet (a kapitalizmus politikai gazdaságtanát), amely arról, hogy konkrétan a tőkés termelési mód miért-hogyan fog fejlődésének egy bizonyos pontján felbomlani és átadni a helyét egy magasabb rendű társadalomalakulatnak: a szocializmusnak. Majdnem mindenki, a marxizmus hívei és kritikusai egyaránt, úgy hiszi: a két elmélet *együtt* áll vagy bukik: a történelmi materializmusból, mint a történelemre vonatkozó általános elméletből *következik* a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet marxi felfogása is. A jelen tanulmányban azonban nem foglalkozunk a történelmi materializmus, mint a társadalomfejlődés általános elmélete kiértékelésével, hanem – szöges ellentétben a közfelfogással – amellet fogunk érvelni, hogy *ha* a történelmi materializmus „klasszikus” értelmezései helyesen írják le a történelem törvényszerűségeit, akkor a szocializmus megvalósulása valószínűtlen. Ezután, Debra Satz amerikai filozófus munkásságára támaszkodva kifejtsük a történelmi materializmus egy olyan interpretációját, amelynek fényében a szocializmus megvalósulása, ha nem is történelmileg szükségszerű, de realizisztikus perspektíva.

115

¹ Marx a saját írásaiban mindig *kommunizmusról* beszélt. A *Gothai program kritikája* c. késői írásában azonban elkülönítette a kommunizmus alsó- és felső fázisát. (Az alsó fázisban a termékek elosztása a munka szerinti elosztás, a felsőben a szükségletek szerinti elosztás elvét követi.) A későbbi marxista hagyományban azonban az alsó fázist nevezték általában szocializmusnak és csak a felsőt kommunizmusnak. A jelen tanulmányban általánosságban nem Marx, hanem a későbbi marxista hagyomány szóhasználatát követjük, szocializmusról és nem kommunizmusról beszélünk, egyszerűen azért, mert a kommunizmus „felső formájának” megvalósíthatósága más, további problémákat vethet fel, amelyeket az „alsó fokként” körülírt társadalmi forma megvalósítása nem. Mivel a mai „mainstream” társadalomtudomány konszenzusa az, hogy az „alsóbb fázis” sem valósítható meg, ezért ebben a tanulmányban ezzel a kérdéssel foglalkozunk, és nem térünk ki a felsőbb fokkal kapcsolatos problémákra.

1. A történelmi materializmus két “klasszikus” értelmezése

Marx történelemfelfogása, a “történelmi materializmus”² közismerten “valami olyasmit” jelent, hogy a történelmet végső soron a “gazdasági-társadalmi tényezők” határozzák meg. Alapjában ez adta vonzóerejét, megvilágító erejét a társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiségiek számára. A marxizmus a történelem, a társadalomfejlődés megértését mindenekelőtt azzal segítette elő, hogy felismerte: a történelem alakulása alapvetően nem a “nagy emberek” tettein, nem a “nagy eszmék” hatásán, vagy az egyes intézményeken múlik, hanem a gazdasági-társadalmi folyamatokon.

Amde amikor megpróbáljuk kicsit pontosabban körül határolni, mit is jelent ez, nyomban nehézségekbe ütközünk. Annál is inkább, mert magának Marxnak a munkásságában a történelemnek a gazdaság oldaláról való determináltsága két (legalább két) *különböző* történelemmagyarázó mechanizmust s az ezekre a mechanizmusokra épülő történelemfelfogást jelent.

Maga Marx sajnos csak egyetlenegyszer fejtette ki világosan és tudatosan saját történelemfelfogását: *A politikai gazdaságtan bírálatához* c. munkájához írott híres *Előszó*-ban. Érdemes hosszabban idéznünk ezt a szöveget:

“Az általános eredményt, amelyre jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden így lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, vagy, ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak... Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a

² A kifejezést maga Marx nem használta.

társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához.”³

Ez a szöveg az emberi történelem általános magyarázatát a termelés fejlődésében látja, egyfajta *technológiai determinizmust*⁴ tanít. Marx azt állítja: az emberek a történelem során egyre fejlettebb termelőerőket fejlesztenek ki, s ennek megfelelően alakul a társadalom berendezkedése. Vegyük észre továbbá, hogy Marx kettős determinációt tanít. Egyfelől a termelőerők fejlődése meghatározza a termelési viszonyokat, másfelől a termelőerők és a termelési viszonyok – a társadalom gazdasági “alapja” – együttesen meghatározzák a jogi, kulturális stb. “felépítményt”.

Vessük most ezzel egybe a *Kommunista Kiáltvány* híres bevezető sorait:

“Minden eddigi társadalom története osztályharcok története. Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval, elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom átalakulásával, vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.”⁵

Eszerint a szöveg szerint az emberi társadalom fejlődésének mozgatója az osztályharc. Az egyes társadalmakban, társadalmi rendszerekben antagonisztikus, kibékíthetetlen osztályellentétek jönnek létre – és ezek vagy az egész társadalom összeomlásához, vagy a társadalom átalakulásához vezetnek.

Nyilvánvaló, hogy a társadalomfejlődés e két értelmezése nem azonos egymással: elvileg lehetségesek társadalmak, amelyekben a termelőerők anélkül fejlődnek, hogy az emberek között osztálykonfliktusok alakulnának ki, s nem csak elméletben, de a valóságban is léteztek olyan társadalmak, amelyekben a termelés nem fejlődött, viszont éles konfliktusok folytak a társadalmi osztályok között. Az emberiség történetének technológia-központú és osztályharc-központú felfogása tehát a társadalomfejlődés két *különböző* értelmezése.

Felmerül a kérdés: Marx melyik tényezőnek tulajdonított elsődleges szerepet a történelem magyarázatában, s hogyan egészítik/egészíthetik ki ezek egymást. Akadnak olyan értelmezők, akik szerint az *Előszó* egyszerűen azért hallgatott az

³ (Marx, 1983.[1859] II.7.)

⁴ Azért kell „egyfajta” technológiai determinizmusról beszélnünk, mert Marx természetesen *nem* tanít technológiai determinizmust abban a vulgáris-szélsőséges értelemben, hogy a társadalmak viszonyait nem a technológia általános fejlődése, hanem az egyes konkrét technológiák mibenléte határozná meg.

⁵ Marx, 1959 [1848] 442.

osztályharcról, mert Marx a korabeli porosz cenzúrától tartott, s az *Előszó* jelentőségét egyébként is bagatellizálni próbálják Marx életművében.

Ámde minden ilyen értelmezésnek útját állja egy, az *Előszó*-nál hét évvel korábban született magánlevele Marxnak, amelyben nyilvánvalóan bizalmasan nyilatkozhatott meg, egyik közeli hívének, Joseph Weydemeyernek.

“Ami mármost engem illet, nem az én érdmem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán a *termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszához van kötve*; 2. Hogy az *osztályharc szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet* 3. Hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz.*”⁶

Marx tehát nem az osztályharc felfedezését, hanem azt látta a maga nagy társadalomtudományi felfedezésének, hogy egyrészt beágyazta az osztályok küzdelmét egy átfogóbb történelmi folyamatba (a termelés fejlődésébe), másrészt világosan meghatározta az osztályharc történelmi fejlődési irányát. Az egyes történelmi folyamatokról (mindenekelőtt a feudalizmusból a kapitalizmusba, valamint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetről)⁷ szóló elemzéseiből kitűnik: szemében a kétféle történelemmagyarázó mechanizmus *kiegészítette* egymást. E kiegészítő viszony lényege az, hogy az osztályharcot végső soron mindig az az osztály “nyeri meg”, amely a magasabb rendű, fejlettebb termelési viszonyoknak, ha nem is a realitását, de legalábbis a történelmi lehetőségét hordozza.

Nyilvánvalóan Marx úgy hitte: a társadalmi átalakulások általánosságban ezt a modellt követik.⁸ S a modell bizonyosan rá is húzható egyes történelmi átalakulásokra, de a kérdés az, hogy a történelem egészét, *minden* történelmi átalakulást lehet-e így értelmezni.

A történelmi materializmusnak azt a változatát, amely a termelőerők fejlődésével kívánja magyarázni a történelem egészének menetét, G. A. Cohen, a kanadai analitikus marxista filozófus dolgozta ki egy fogalmilag rendkívül egzakt, az analitikus filozófia szigorú standardjainak megfelelő formában. Cohen meg akarta szabadítani a marxi történelemelméletet annak hegelianus, teleologikus vonásaitól.

⁶ (Marx 1983. [1852] 689).

⁷ A többi formációváltásról Marx számos elszórt megjegyzést tett műveiben, de nem mondhatjuk, hogy egységes elméletet alkotott volna róluk.

⁸ Idős korában az orosz szocialistákkal levelezve (mérlegelvén annak a lehetőségét, hogy Oroszország esetleg megkerülheti a tőkés fejlődés nyugati útját), Marx azt állította, hogy a *Tőke* elmélete kizárólag a nyugateurópai társadalmak ipari fejlődéséről, és ennek történelmi következményeiről szól, és hogy ő nem akart megalkotni egy olyan történelemelméletet, amely szerint minden társadalomnak keresztül kell mennie bizonyos fejlődési szakaszokon.

Cohen – azon kívül, hogy pontosan definiálta az elméletben szereplő fogalmakat – elsősorban azzal tette plauzibilissé, a vele szembeni nyilvánvaló ellenvetésekkel szemben védhetővé a történelmi materializmust, hogy bevezette a marxizmusba a *funkcionális magyarázat* fogalmát. Cohen szerint a termelőerők a termelési viszonyokat, a termelési viszonyok pedig a felépítményt nem kauzálisan magyarázzák (vagyis nem arról van szó, hogy a termelési egy adott szintje egyértelműen meghatároz egy adott termelési viszonyrendszert, vagy a termelési viszonyok egyértelműen meghatároznak egy politikai-jogi, vagy kulturális struktúrát), hanem funkcionálisan. A történelemben a termelőerők fejlődésének egy-egy adott szintjén mindig olyan termelési viszonyok alakulnak ki, amelyek alkalmasak a termelés fejlesztésére, a munka termelékenységének a növelésére. A termelési viszonyok pedig olyan felépítményt alakítanak ki, amely – legitimáló erejével – stabilizálja az adott viszonyokat.

Funkcionális magyarázatokat folyamatosan használunk például a biológiában, ahol azt állítjuk, hogy az élő szervezetek egy-egy meghatározott sajátossága – például a jegesmedvék fehér színe a Sarkvidéken – azért és úgy alakult ki, mert segíti az élőlény alkalmazkodását környezetéhez. Az ilyen magyarázat akkor is helytálló lehet, ha nem ismerjük működésének konkrét mechanizmusát – vagyis például nem tudjuk, hogy a sarkvidéki környezethez való alkalmazkodás kényszere *hogyan* vezetett el a medvék bundájának fehérre színeződéséhez.

Cohen elméletével a probléma az, hogy az emberi történelemben nem ismerünk olyan egyetemes, a társadalmak fejlődésére kényszerítő erővel ható tényezőt, amilyen a biológiában az élőhely sajátosságaihoz való alkalmazkodás. Az emberi társadalmaknak nem *kell* növelniük a munka termelékenységét, és nagyon sok emberi társadalom, nagyon hosszú történelmi korszakokon át nem is tette ezt. Cohen elmélete tehát egy *történelemfeletti*, az egyes társadalmi formáktól független emberi racionalitás feltételezésén nyugszik. Cohen szerint az emberi lények *valamennyire* racionális lények, ezért, ha erőforrásaik szűkösek, hosszú távon, történelmi tendenciában technológiai újításokkal növelni akarják munkájuk termelékenységét. Kritikusai arra mutattak rá, hogy még ha létezik is egy ilyen egyetemes emberi racionális motiváció a termelőerők fejlesztésére, akkor sem garantálja semmi, hogy az egyes emberi társadalmakban ez érvényesülni fog. Cohen elméletében az osztályok és az osztályok ereje, a társadalom alakítására való “kapacitása” csak alárendelt szerepet játszik; csak a termelőerők fejlődésének “eszköze”. De valójában az egyes társadalmakban az osztályok különböző – saját konkrét helyzetük által meghatározott – érdekeket, célokat követnek, és nagyon sokféle tényezőtől, az erőviszonyoktól függ az, hogy ezeket mennyire tudják elérni. Robert Brenner amerikai marxista történész a kapitalizmus angliai kialakulásának történelmi folyamatait elemezve kimutatta: az angol mezőgazdaság agrárkapitalista átalakulását például nem a “termelőerők fejlődése”, hanem az osztályharc egy meghatározott, a termelőerők fejlődése szempontjából szerencsés konstellációja tette lehetővé. A feudális társadalmakban a termelőerők fejlődése lassú, mert sem a parasztságnak, sem a feudális uralkodóosztálynak nem érdeke a társadalmilag

szükséges összmunkaidő csökkentése, munkamegtakarító technológiai újítások bevezetése. A jobbágyoknak elsősorban nem a munkaidő csökkenése, a munka termelékenységének a növekedése az érdekük, hanem a rájuk nehezedő anyagi terhek (a földesúrnak, az egyháznak és az államnak járó feudális szolgáltatások) csökkenése. Az uralkodóosztály pedig a maga céljait (a pazarló fogyasztást és a háborúskodás költségeinek csökkentését) általában könnyebben el tudja érni a parasztság fokozottabb kizsákmányolása, mint a termelőerők fejlesztése, a munka termelékenységének növelése révén. Brenner szerint a középkori társadalmakra általában jellemző „demográfiai ciklus”⁹ lefutása, és az áraknak az Amerikából beérkezett hatalmas mennyiségű nemesfém nyomán bekövetkezett emelkedése miatt a XVI-XVII. századi Európában ismét kiéleződtek a társadalmi feszültségek a jobbágyok és a földesurak között. A lengyel, a magyar és általában a keleteurópai földesurak válasza az ún. „második jobbágyság” intézményesítése volt, a parasztokat röghöz kötötték, robotra kényszerítették – és az így nyert megnövekedett gabonatermést a nyugat-európai piacokra exportálták. A francia földesurak nem voltak elég erősek ehhez, ők egyre több feudális szolgáltatást engedtek el a parasztnak, a parasztnak termelte terményfelesleget egyre inkább az abszolutista állam vette igénybe (az adók révén), a nemesség pedig egyre inkább a királyi hatalomtól függő udvari nemességgé vált. Az angol földesurak azonban sem olyan erősek nem voltak, hogy röghöz kössék a parasztokat (ez Angliában, ahol a jobbágyság már a XIV. század óta megszűnt, fel sem merülhetett), sem pedig olyan gyengék, mint a franciák. Ők – többé-kevésbé együttműködve a jobbmódú kisbirtokosokkal (az ún. „yeomanry” -val) – különböző módszerekkel egzisztenciálisan ellehetetlenítették a szegényparasztok helyzetét, elkergették földjeikről őket, majd a földeket új módszerek (a vetésforgó) alkalmazásával korszerű mezőgazdasági nagyüzemekké változtatták, amelyek a városi és országos piacokra termeltek. Ez a mezőgazdasági forradalom lehetővé tette, először a történelemben, hogy egy társadalom nagyobb része a városokban éljen, így közvetve utat nyitott az ipari forradalomnak, a kapitalizmus kialakulásának. A kapitalizmus azután a termelőerők soha-nem-látott mértékű fejlődéséhez vezetett, de magát a kapitalizmushoz vezető társadalmi átalakulást nem a termelőerők fejlődése, hanem az osztályküzdelmek tették lehetővé.

⁹ A feudális társadalmak „demográfiai ciklusa” azt jelenti, hogy a virágzó feudalizmusban nő a népesség száma, és elaprózódnak a jobbágytelkek, valamint a talaj termőképessége is kimerül. A jobbágyok nehezebben élnek, és ezért a korábbi legelőket is szántóföldekké alakítják, de hosszútávon, mivel a legelők híján csökken az állatállomány, és nincs mivel a földet trágyázni, ez csak tovább rontja a helyzetüket. A parasztnak végül vagy éhen halnak, vagy elköltöznek, más földesurakhoz, ahol kisebbek a feudális terhek, illetve *hospes-ként* vállalják az addig feltöretlen földek művelés alá vonását. A földesurak, hogy jobbágyokat csábítsanak a birtokaikra, enyhítik a feudális terheket – parasztnak költöznek az elnéptelenedett vidékekre, és újra kezdődik a ciklus.

A marxista történelemelméletről folyó, Cohen műve kapcsán kirobbant vitákban ezért végül is az osztályharc a történelem magyarázatában való elsődlegességét valló álláspont nagyjából győzedelmeskedett a technológiai determinizmus felett.

Az osztályharc-központú marxista történelemelmélettel viszont az a probléma, hogy a kapitalista társadalmat megelőző társadalmakban nem beszélhetünk egyértelműen osztályokról – és még kevésbé az osztályok egyetemes történelemmagyarázó szerepéről. “Osztályokon” Marx ugyanis a társadalom ama csoportjait értette, amelyeket a tulajdonstruktúrában betöltött helyük egy – nagyjából – közös politikai-társadalmi stratégiára kényszerít. Az ázsiai termelési mód társadalmában azonban nem dominál a magántulajdon: a termelőeszközök nagy része az államé, az uralkodóé, illetve az istenek papságáé. Az antik társadalmakban a tulajdonviszonyok által meghatározott két legfontosabb osztály közül az egyik, a rabszolgák osztálya (egy-egy kivételes esettől eltekintve) nem vesz részt a társadalmi harcokban. (Az ókori Rómában például a Köztársaság első évszázadaiban a társadalmi küzdelmek a patríciusok és a plebejusok között folytak – de ezek nem voltak osztályok, inkább „presztízs-csoportok”.) A feudális társadalmakban pedig, mivel a tulajdon jogi meghatározása szokásjog-jellegű, a tulajdonviszonyok egybemosódnak a kulturális hagyomány által meghatározott különbségekkel az emberek között.¹⁰ De még azokban a társadalmakban is, ahol egyértelműen állíthatjuk, hogy vannak osztályok- és osztálykonfliktusok, vannak más jellegű konfliktusok is az egyes embercsoportok között – és a marxistáknak nincs semmilyen perdöntő érvük amellett, hogy a történelem magyarázatában miért az osztályharcnak jutna az elsődleges szerep.

Ezen a ponton a marxi történelemfelfogás nagy vetélytársa a weberiánus szociológia: Weber és követői azt állítják, hogy az emberi társadalmakban a tulajdonviszonyok és az általuk meghatározott osztályok mellett a társadalmi munkamegosztásnak és az uralomnak olyan formái is léteznek, amelyeket a hatalmi viszonyok és a kultúra, a hagyomány határoz meg – és ez utóbbiak nem redukálhatóak a gazdasági tényezőkre. Valószínűnek tűnik, hogy a kapitalizmust megelőző társadalmak hatalmi viszonyait és történelmét a weberi megközelítés jobban magyarázza a marxizmusnál.

Igy ma már marxista szerzők is elismerik, hogy sem a termelőerők, sem a termelési viszonyok (illetve az általuk meghatározott osztályok) nem adják a kezünkbe a történelem egy egyetemes érvényű magyarázatát. Az analitikus marxista Andrew Levine azt írja erről:” Röviden: az elmélet-ellenes történelemfelfogásnak igaza lehet: lehetséges, hogy a történelemnek nincs komoly magyarázó elmélete. Vagy valamilyen rivális történelemelmélet – amely talán a katonai erő eloszlásán, vagy a faji etnikai vagy nemi különbségeken alapul – válthatja fel – részben, vagy egészben – a marxi elméletet. Ekkor az a szerep, amelyet

¹⁰ Tamás Gáspár Miklós, a magyar filozófus odáig ment, hogy azt állította: Marx elméletében igazából csak két osztály van, a burzsoázia és a proletariátus. A többi Marx által a történelem elemzése során feltételezett osztályok csak „kasztok”.

a történelmi materializmus a termelési erőknek és a termelési viszonyoknak tulajdonít – lehet, hogy tarthatatlan...”¹¹

A jelen tanulmányban azonban nem foglalkozunk azzal, hogy egyetemes történelemmagyarázó elméletként a történelmi materializmus megállja-e a helyét, hanem csak azzal, hogy *ha* az elmélet – akár egyik, akár másik változatában – helytálló, akkor alátámasztja-e a szocializmus megvalósulására vonatkozó marxi elképzelést.

2. A szocializmusba való átmenet marxi modellje

Voltaképpen nem beszélhetünk a szocializmusba való átmenetnek a marxi modelljéről, mert Marx írásaiban sokszor és sokféleképpen írta le és támasztotta alá különböző megfontolásokkal a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet történelmi szükségszerűségét. Mégis, a *Tőke* I. kötetének utolsó előtti, 24. fejezete 7. alfejezetében található, mintegy az egész mű összefoglalásának szánt leírást “a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról” bizvást tekinthetjük a szocializmusba való átmenet paradigmatis marxi elképzelésének. Marx persze még sokáig élt és dolgozott a *Tőke* I. kötetének megjelenése után – de sem a *Tőke* 1873-as második kiadásához írt, az első kiadás szövegét bizonyos pontokon revideáló és a kritikákra reflektáló előszavában, sem a *Tőke* II. és III. kötetében, amelyek már Engels szerkesztésében jelentek meg Marx halála után, sem Marx többi kései írásaiban nincs semmilyen nyoma annak, hogy ezt a koncepciót Marx alapjaiban elvetette vagy korrigálta volna. A *Tőke* eme leírása a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetről ráadásul alapvetően megegyezik Engelsnek az átmenetről az *Anti-Dühring*-ben adott 1878-as leírásával is.¹² A szöveg a következőket írja:

“Mihelyt ez az átalakulási folyamat a régi társadalmat elég mélyen és elég nagy területen szétbomlasztotta, mihelyt a munkások proletárokká, munkafeltételeik tőkésévé változtak, mihelyt a tőkés termelési mód a saját lábán áll, a munka további társadalmisítása és a földnek és más termelési eszközöknek további átváltoztatása társadalmilag kiaknázott, tehát közös termelési eszközökké, ennél fogva a magántulajdonosok további kisajátítása, új formát ölt. Amit most ki kell sajátítani, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés.

Ez a kisajátítás maguknak a tőkés termelés benső törvényeinek játéka útján, a tőkék centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés sok tőkést üt agyon. Ezzel a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával

¹¹ Levine, Andrew, 1989. What is a Marxist Today? In *Analyzing Marxism New Essays on Analytical Marxism.* (ed. Robert Ware & Kai Nielsen) Calgary, Alberta, University of Calgary Press. 29-59.

¹² Engels: *Anti-Dühring* (274-275.). A már akkor alig látó Marxnak Engels a szöveget felolvasta.

karöltve kifejlődik mind nagyobb méreteken a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege. Ugyanakkor amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgátság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. A tőkemonopólium bilincsevővé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja, a munka társadalmosítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Űt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítót kisajátítják.”¹³

Ez a szöveg a történelmi materializmus által feltételezett *mindkét* történelemmagyarázó mechanizmust alkalmazza. A tőkés termelési mód azért adja át helyét a szocializmusnak, mert *egyrészt* a termelőerők ellentmondásba jutnak a termelési viszonyokkal, a tőke által kifejlesztett termelőerők társadalmi-kooperatív jellege összeegyeztethetlenné válik a magántulajdonnal, *másrészt* kialakul egy nyomorban élő, kizsákmányolt, de ugyanakkor a tőkés termelés által “iskolázott, egyesített és megszervezett” osztály, a proletariátus, amely megoldja ezt az ellentmondást, forradalommal megdönti a tőkés viszonyokat, és a termelőerők fejlődésének megfelelő, azt elősegítő új társadalmi formát hoz létre.

3. A szocializmusba való átmenet marxi modellje és a kapitalizmus valóságos fejlődési tendenciái

Mi a viszonya ennek a modellnek a kapitalizmus történelmi valóságához? A közfelfogás szerint Marx elméletét egyrészt az cáfolta meg, hogy a Marxra hivatkozó” létező szocializmus” rendszerei gazdaságilag, politikailag, erkölcsileg csődöt mondtak, másrészt az, hogy a nyugati fejlett tőkésországokban nem tört ki a Marx által várt proletárforradalom.

Azonban a “létező szocializmus” rendszerei általánosságban nem fejlett ipari társadalmakban, hanem olyanokban jöttek létre, amelyek a tőkés fejlődés útján hátra maradtak. Marx “a termelőerők egyetemes fejlődését” jelölte meg a kommunizmus előfeltételeként, és azt a “leghaladottabb népek közös tetteként” tartotta csak elképzelhetőnek, ellenkező esetben szerinte csak a szegénységet tennék általánossá, és “újra előáll az egész régi szemét” (az osztálytársadalom).¹⁴ A létező

¹³ *Tőke* I. 712-713.

¹⁴ Marx-Engels: A német ideológia...

szocializmusban ezek a feltételek pedig hiányoztak. A létező (létezett) szocializmusok története tehát inkább igazolja, nem pedig cáfolja a marxizmust.

A fejlett tőkésországok pedig eddigi fejlődésük során folyamatos gazdasági kapcsolatban voltak olyan országokkal, ahol a kapitalizmus még nem alakult ki. A gyarmatosítás, majd az egyenlőtlen csere különböző mechanizmusai révén a fejlett tőkésországok kizsákmányolták ezeket az alulfejlett, szegény társadalmakat, és egyszersmind „kihelyezték” oda a rendszer ellentmondásait: például a környezetszennyezést és a munkaerő kizsákmányolásának különösen brutális formáit. Már magát Marxot is foglalkoztatta az a lehetőség – mint arról egyik Engelshez 1858-ban írott levele is tanúskodik – hogy mivel a polgári társadalom fejlődése a világ nagyobb részén még felfelé ívelő szakaszában tart, ezért nem fogja-e ez a világméretű tőkés fejlődés összezúzni a „világ kis európai szögletében” végbemenő szocialista forradalmat? Nem fogja-e még nagyon hosszú időre feltartóztatni a kapitalizmus végső válságát az, hogy a világ nagyobb részén még csak kialakulóban van? Lehetséges tehát, ahogyan erre a marxisták mindig hivatkoznak, hogy a kapitalizmus fejlődésére vonatkozó marxi előrejelzések azért nem váltak valóra, mert a kapitalizmus folyamatos kölcsönhatásban volt a fejletlenebb, még nem kapitalista társadalmakkal. Ez tette „kezelhetővé” a rendszer belső ellentmondásait.

A *Tőke* egy teljesen absztrakt modelljét vázolja fel a tőkés termelési módnak, egy olyan tőkés rendszert, amelyben a tőke logikája földrajzi, politikai és kulturális akadályok nélkül érvényesül, átjárja és a maga „képére formálja” az egész emberi társadalmat. Ennek az absztrakt modellnek azonban legfeljebb a mai globális kapitalizmus felel meg (bár ebben is vannak ezzel ellentétes tendenciák). A kapitalizmus Marx halála óta lezajlott története tehát nem (vagy legalábbis nem egyértelműen) cáfolja Marx elemzését a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról. Ahhoz, hogy a modellt kiértékelni tudjuk, azt kell megvizsgálnunk, hogy a kapitalizmus, nem, mint a történelemben ténylegesen kialakult rendszer, hanem mint ilyen absztrakt struktúra marxi elemzése helytálló-e, jelen vannak-e a rendszerben a Marx által feltárni vélt ellentmondások?

3.1. A termelés társadalmassulása és a magánelsajátítás közötti ellentmondás

Mint láttuk: Marx úgy vélte, hogy a tőke logikája, a tőkefelhalmozás *társadalmasítja* a termelést: egyre nagyobb termelőegységeket hoz létre, a termelőegységeket pedig egyre „sűrűbb” szálakkal kapcsolja egymáshoz, olyan eszközöket teremt, amelyeket csak közösen tud racionálisan használni a társadalom – egyre inkább lehetségessé és szükségessé teszi tehát, hogy a termelést a „piac anarchiája” helyett valamiféle „össztársadalmi” módon, a tőke logikájának szempontjai helyett az egész társadalom szükségleteit és összes erőforrásait számba véve és az erőforrásokat a legracionálisabban felhasználva szervezzék meg.

Marx olykor azt állítja, hogy a tőkés termelés fejlődése során a termelés *már* társadalmassul, amikor például a korábbi kisüzemek helyett nagyüzemek, a

nagyüzemekből kartellek és trösztök jönnek létre.¹⁵ Máskor azt, hogy a termelés társadalmisítása egyre inkább szükséges, racionális lenne, hogyha a tőkés viszonyok nem akadályoznák ezt meg.¹⁶ Marx azt is állította, hogy a részvénytársaságok alakulása is a tulajdon – és a termelés – társadalmisítását készíti elő a tőkés termelési mód keretein belül.¹⁷ (Marx – minden alap nélkül – azt feltételezte, hogy amennyiben a tőke részvénytársasági formát ölt, akkor működése már nem a tőke logikáját követi, hanem valamilyen értelemben ösztársadalmi érdekeket is.)¹⁸ Hasonló “társadalmisító” szerepet tulajdonított Marx a hitelnek, a bankoknak is – egyszóval minden olyan folyamatnak, amelynek során a termelés kikerül az egyes tőkés vállalkozó ellenőrzése alól.

Az 1920-as évekig Marx és Engels elemzését sok tekintetben alátámasztotta a kapitalizmus valóságos fejlődése. A tőke tovább koncentrált és centralizálódott, a gazdaságba pedig egyre inkább beavatkozott az állam – sokszor társadalmi érdekből korlátozva a tőke logikáját. Kiepült a hitelrendszer és a nagybankok egyre inkább a tőkés gazdaság amolyan „parancsnoki magaslatáivá” váltak – egyfajta „központi ellenőrzést” gyakoroltak a gazdaság egésze felett. Hilferding, akinek *Finanzkapital*-ját Kautsky a legfontosabb marxista közgazdasági műnek nevezte a *Tőke* óta, 1907-ben megjelent művében a Marx halála óta eltelt negyedszázad olyan fontos új trendjeit tárta fel, mindenekelőtt a fináncőtőke, a monopóliumok és a tőkével össze fonódott imperialista állam jelenségeit, amelyek még inkább megerősítették a marxi következtetéseket. Az egész gazdaság egyre inkább a nagybankok és az állam ellenőrzése alá került, s úgy tűnhetett: innen már csak egy lépés lesz a termelés társadalmisítása: egységes társadalmi irányítás alá helyezése. Az első világháború alatt pedig a harcban álló államok hadigazdálkodást folytattak, állami ellenőrzés-irányítás alá helyezték a termelés egész rendszerét – például Németországban a külföldi blokád miatt csak szűkösen rendelkezésre álló nyersanyagok és az élelmiszer elosztását. Ebben a korban a marxisták el is túlozták ezeknek a jelenségeknek a jelentőségét, nem látva át, hogy ezek csak a háború teremtette speciális viszonyok következményei. A forradalmár, és a reformista marxisták között nem is az volt ebben a korban különbség, hogy elfogadták, vagy tagadták a tervezett gazdálkodás történelmi szükségszerűségét, hanem hogy a „reformisták” szerint ez megvalósulhat békés fejlődés, a kapitalizmus „szervezett kapitalizmussá” válása, és a tőkésállamnak a munkásosztály általi fokozatos, demokratikus „meghódítása” révén is. A forradalmárok szerint viszont a proletariátusnak szét kell rombolnia a tőkés államgépezetet, megvalósítva a proletariátus diktatúráját.

¹⁵ Engels – a *Tőke* III. kötetébe beszúrt – példája erre az angol alkálitemelés, amely már ekkor egyetlen cég kezében összpontosult. (*Tőke* III. 417. o.)

¹⁶ Marx szerint például a modern agrokémia vívmányainak a talaj javítására való felhasználása beleütközik a földmagántulajdon szabta korlátokba. (*Tőke* III. 587.)

¹⁷ *Tőke* III. 416.

¹⁸ “— és ameddig a tőke nem ölti a részvénytársaság formáját, mindig csak a különös feltételeit keresi értékesítésének, a közösségi feltételeket országos szükségletekként az egész országra tolja”. (Marx: *Grundrisse*, (MEM 46/2 köt.) 19. Kiemelés tőlem.

Az októberi forradalom után Oroszországban a hatalomra jutott bolsevikok először megpróbálták (a "hadikommunizmus" idején) az egész gazdaságot a piacot, az áru- és pénzviszonyokat teljesen felszámolva tisztán adminisztratív módszerekkel irányítani. A "hadikommunizmus" teljes csődöt mondott – és a szovjetrendszer áttért a NEP-re, amely azt jelentette, hogy az államosított ipart továbbra is kezében tartó szovjet állam piaci kapcsolatokat épített ki egyrészt a kisárutermelő parasztsággal, másrészt a külfölddel, a tőkésországokkal. Ám különböző kül- és belpolitikai tényezők nyomása miatt a szovjetrendszer Sztálin vezetése alatt visszatért a gazdaság állami kényszerrel, adminisztratív módszerekkel való irányításához. A parasztságot erőszakkal kolhozokba tömörítették és a parasztok kíméletlen kizsákmányolásával sajátos "szocialista eredeti felhalmozásba", iparosításba fogtak – amely akkor sikeresnek tűnt.

A szovjet rendszernek a gazdaság adminisztratív módszerekkel való irányításához való visszatérése egybeesett azzal, hogy Nyugaton is – a nagy gazdasági világválság reakciójaként, Keynes receptjeit követve – erősödött az állam beavatkozása a gazdaságba, a piaci mechanizmusok állami eszközökkel való szabályozása. A roosevelti New Deal és a nácik etatista gazdaságpolitikája egyaránt ezt a trendet képviselte. Az egyes cégeken belül pedig a modern menedzsment, a "taylorizmus" térhódítása szintén azt jelentette, hogy a korábbi "spontán", illetve hagyomány-diktálta munkaformákat kiszorította a munkafolyamat tudatos-tudományos irányítása.

A huszadik század első felében tehát a piac gazdaságszervező szerepének kollektivistá tervezéssel való felváltása reális történelmi perspektívának tűnt.

A második világháború után a Szovjetunió és az általa létrehozott kelet európai szocialista rendszerek relatíve gyorsan megbirkóztak a háború utáni újjáépítés feladatával, a hidegháború alatt az USA-val egyenrangú hadiipari kapacitást építettek ki, sőt, 1957-ben a Szovjetunióknak sikerült először mesterséges égitestet juttatnia a világűrbe. Nyugaton az 1948-1973 közötti prosperitás időszakában létrejött és megszilárdult a keynesi „jóléti állam”, amely szintén a gazdaságba való állami beavatkozáson alapult. A tudomány, illetve a kutatás megnövekedett szerepe a modern gazdaságban szintén a centralizáció illúzióját erősítette: hiszen csak az óriás-cégek, vagy az állam bírták állni ennek költségeit, s a kutatás-fejlesztés olyan hosszú távú tervezést igényelt, amely túlmutatott a profit logikáján.

A hetvenes évekre azonban ezek a trendek a visszájukra fordultak. A szocialista országok gazdasági növekedése lelassult. Amíg a szocialista gazdaságirányítás képes volt (persze csak hatalmas társadalmi áron) elvégezni a modernizációt, az iparosítás bizonyos feladatait, addig arra végképp képtelen volt, hogy a már kiépült szocialista iparban a termelőegységek közötti kapcsolatokat átlássa, a termelést a hatékonyság és a minőség szempontjait figyelembevéve szervezze meg. A szocialista országok az extenzív ipari felhalmozás periódusán túljutva képtelenek voltak az intenzív szakasz követelményeinek megfelelni. A tömegek életszínvonala mindjobban lemaradt a nyugati országokétól. A szocialista gazdaságokban a hatvanas évek elején reformtörekvések kezdődtek. A reformerek (eredetileg őszinte

kommunista meggyőződéstől áthatva, a szocializmus “megjavításának” szándékával) mindenütt arra törekedtek, hogy piaci elemeket építsenek be a központi tervezésbe, decentralizálják a gazdaságirányítást, nagyobb szerepet juttatva abban a piaci mechanizmusoknak. Ámde ezek a reformok (köztük a magyar „új gazdasági mechanizmus”) megtorpantak, a visszájukra fordultak, mert munkaerő- és tőkepiacok híján a piaci mechanizmusok nem tudtak kibontakozni a szocialista gazdaságokban. A reformok nem változtattak a szocializmus fokozódó gazdasági „lemaradásán”. Az 1970-es években ugyanakkor Nyugaton az állami gazdasági beavatkozásra épülő keynesi gazdaságpolitika válságba került, és Thatcher illetve Reagan kormányzata egyaránt a tőke logikájának “szabadjára engedésével”, az állami szabályozás visszaszorításával lendítette fel a tőkés gazdaságot. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján pedig a szocialista rendszerek világszerte összeomlottak – és ott, ahol még léteznek (így Kínában és Vietnamban) szocialista jellegük ott is egyre inkább csak egyfajta ideológiai „díszlet”, mert a gazdaságot egyre inkább piaci módon irányítják és egyre több engedményt tesznek a magántulajdonnak is. (Természetesen ebből ma még nem lehet végérvényes konklúziókat levonni – hiszen e rendszerek hivatalos ideológiája szerint a magántulajdonnak és a piacgazdaságnak tett engedmények átmeneti jellegűek – és végsősoron a szocializmus céljait, a nyugati kapitalizmus legyőzését szolgálják.)

Természetesen mindezt lehet (és szokták is) különféle történelmileg kontingens magyarázó tényezőkkel magyarázni. De a valóság az, hogy maga a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet marxi elemzése hibás. A tőkés gazdaságban ugyan valóban létezik a tőke koncentrációjának és centralizációjának tendenciája, de ez a trend egyrészt nem egyetemes, másrészt *nem* jár együtt a vállalatok közötti piaci kapcsolatok háttérbe szorulásával. A piaci kapcsolatok szerepe az amerikai gazdaságban 1920 után például egyáltalán nem csökkent.

Bizonyos területeken a nagy méret egyáltalán nem előnyös a tőkésvállalatok számára; van olyan statisztika, amely szerint az amerikai acélgártás például ma *nem* koncentráltabb, mint száz évvel ezelőtt volt.

Ráadásul a legnagyobb cégek belső szervezete is gyakran piaci jellegű elveken alapszik: a hierarchia és a kooperáció gyakran együtt létezik a kereskedelmi-jellegű kapcsolatokkal.

A „tervezés” pedig – akár a vállalaton belül, akár az állam részéről – nagyon sokszor éppen a piaci verseny kibővülését segíti elő.

A tőkés gazdaság alapvető fejlődési tendenciája tehát az áruviszonyok bővülése, nem pedig visszaszorulása. Az elmúlt évtizedekben végbement „finanszírozódás” jelensége, az, hogy a cégek egyre inkább a pénzpiacon forgó értékpapírokkal, nem pedig a bankoktól való közvetlen hitelfelvétellel elégítik ki készpénzigényüket, ugyanerre mutat.

Összefoglalóan meg kell állapítanunk: a termelés társadalmasulásáról, az „egyetlen nagy gyárként” irányítható termelés kialakulásáról szóló marxi-engelsi tézist a kapitalizmus története egyáltalán nem igazolja.¹⁹

Ám az 1920-as évektől kezdve nem csak a tőkés gazdaság tényleges fejlődése, hanem a gazdaságelmélet haladása is „kemény leckét” adott fel a marxizmusnak. Mises és Hayek, az osztrák közgazdasági iskola antiszocialista érvelése ugyanis már nem azt bizonyította be, hogy a kapitalizmus nem fejlődik a szocializmus felé, hanem azt, hogy ez a fejlődés nem is lenne *kívánatos*: a szocializmus létrejötte nem a munka termelékenységének a növekedését, a termelőerők fejlődését, hanem a visszafejlődését jelentené.

A hayeki érvelés eredetileg egy szűkebb értelemben vett *közgazdasági* vita – az ún. szocialista kalkulációs vita – során alakult ki, s azt csak a későbbiekben fejlesztette Hayek egyfajta általános társadalomfilozófiai gondolatmenetté. A vita kiindulópontját Ludwig von Misesnek, Hayek „mesterének” egy 1920-ban az *Archiv für Sozialwissenschaft*-ban megjelent tanulmánya képezte. Mises tanulmányának aktualitást kölcsönzött az a tény, hogy Oroszországban a bolsevikok a „hadikommunizmus” alatt nem csak a termelőeszközök magántulajdonát, szüntették meg, hanem a piacot és pénzt is.

Az első világháborút követő forradalmi válság a szocializmusnak talán minden korábnál jobban kedvező légkörében Mises meglehetősen szellemi bátorsággal azt állította: a szocializmus sohasem valósulhat meg, akkor sem, ha félretesszük a szocializmus ellen szóló, szokásos, az „emberi természetre” hivatkozó érveket. Még ha sikerülne is megváltoztatni a szocializmus ellenfelei szerint leküzdhetetlenül „önző”, individualista emberi természetet, akkor is lehetetlen lesz a racionális gazdaságirányítás: ugyanis nem lehet a gazdaság különböző erőforrásainak különböző felhasználási lehetőségei között racionálisan dönteni. Ugyanis a szocializmusban a termelési javaknak (természeti erőforrások, gépek, munkaerő) nem lesz árak. Azért nem lesz, mert nem szabad adásvétel tárgyai, hiszen minden termelőeszköz az államé. Következésképpen a társadalom vezetői nem dönthetik el, hogy milyen projektek megvalósítására milyen termelési erőforrásokat használjanak fel. Nincs a kezükben a piaci árak híján semmiféle egyetemes mércéje az erőforrások értékének. A piaci árakon kívül ugyanis csak egyetlen ilyen mérce kínálkozik a költségszámítás céljaira: az egy-egy termék előállításához szükséges élömunka mennyisége. De Mises szerint az élömunka két okból sem alkalmas a termelési költségek egyetemes mércéjének szerepére. Egyrészt különböző jellegű, különböző képzettségi szintet igénylő munkákból áll, tehát heterogén. Másrészt pedig vannak a gazdaságnak olyan erőforrásai – a nem-újratermelhető természeti erőforrások – amelyeknek a mennyisége korlátozott, és semmennyi munkával sem növelhető (például az olaj az Északi-tengerben vagy a városközponti telek) amelyek

¹⁹ A problémát alaposan áttekinti: Paul Auerbach, Meghnad Desai & Ali Shamsavari: The Transition from Actually Existing Capitalism (New Left Review, 1988 augusztus) c. tanulmánya.

értékét éppen ezért nem ragadhatja meg a kitermelésükhöz szükséges munka mennyisége, de a társadalomnak mégis észszerűen takarékoskodnia, gazdálkodnia kell velük.

Következésképpen ahhoz, hogy a társadalom a termelési javakkal észszerűen gazdálkodni tudjon, léteznie kell a termelési javak piacának, s ezért a termelőegységeknek különböző tulajdonosokhoz – magántulajdonosokhoz – kell tartozniuk, akik a termelési javakkal kereskednek, s ennek során kialakulnak a racionális árak.²⁰

Habár a szovjet közgazdászok már a húszas évek elejének vitáiban megkíséreltek választ adni Misesnek (a naturáliákban való költségszámítás, vagy a munkaérték-elméleten alapuló költségszámítás valamely formáját védelmezve), az igazi nagy vita a szocialista kalkuláció kérdéséről a harmincas években, az angolszász világban robbant ki, amikor már maga Mises és Hayek is kénytelenek voltak a nemzetiszocializmus elől Amerikába emigrálni.

Am ekkor már a vita teljesen más kontextusban folyt. Híre-hamva sem volt már a „hadikomunizmus” pénz-nélküli kommunista utópiájának. A Szovjetunióban működött a szocialista tervgazdaság, de a pénz felhasználásával: az állami vállalatok pénzben kereskedtek a fogyasztókkal és pénzben számolták el egymással való tranzakcióikat is. (Jóllehet Sztálin csak röviddel halála előtt ismerte el, hogy a szocializmus árutermelő társadalom.²¹) A hivatalos szovjet ideológia pedig azt állította, hogy a pénz, mint kereskedelmi és számviteli eszköz a szocializmus egész korszakán át megmarad, és csak a kommunizmusban, az abszolút bőség korában tűnik el.

Mises és Hayek álláspontját azonban ez nem befolyásolta. Azt állították: a Szovjetunióban a termelési javak rubelben elszámolt árai azért racionálisak (valamennyire), mert a Szovjetunió gazdasági vezetése támaszkodhat a kapitalista világpiac áraira, s azokhoz közelítően tudja meghatározni az árakat. Ha azonban a marxizmus eredeti elképzelésének megfelelően bekövetkezik a világforradalom, akkor a létrejövő világméretű szocialista rendszerben megoldhatatlan lesz a kalkulációs probléma. (Persze rámutattak arra is, hogy a tömegek Szovjet-Oroszországban továbbra is kétségbeejtő szegénységben élnek.)

Voltak marxista közgazdászok (például Maurice Dobb), akik továbbra is az ortodox marxizmus szellemében a munkaértékelméletre támaszkodó

²⁰ Mises érvelésének meggyőző erejét persze gyengítette, hogy ő azt állította, hogy a szocialista gazdaságirányítás minden racionalitás nélkül osztaná el az erőforrásokat. De ez vitatható. A szocialista gazdaságirányítás például konstatálhatja, hogy egy bizonyos természeti erőforrás kimerülőben van, és csökkentheti az ezt az erőforrást felhasználó üzemek termelését stb. Maga Marx is feltételezte például, hogy a kommunizmusban számba kell venni a létfenntartási eszközök előállításához szükséges termelési javak elhasználódását, váratlan kiesését, és ezért ezeket szisztematikusan túl kell termelni a szükséglethez képest. (Tőke II: 425-426.)

²¹ J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Budapest, 1953. Szikra kiadó.

költségszámítást javasoltak a szocialista gazdaságirányításban.²² De a mérvadó, legnagyobb hatású választ Miseséknek Oskar Lange, egy lengyel szocialista közgazdász adta, aki politikailag közelállt a Kominternhez, viszont nem hitt a munkaértékelméletben. Lange azt állította, hogy a szocialista gazdaság a munkaértékek alkalmazása nélkül is képes racionálisan, egyetemes költségszámítási mércét alkalmazva allokálni a termelési javakat. Lange modellje a neoklasszikus közgazdaságtan marginalista árelméletén alapul: az áruk értékét a kereslet és a kínálat határozza meg, és a racionális erőforráselosztás az, amely meg tudja teremteni ezt az egyensúlyt. Lange számára a szocialista gazdaság hatékonyságának kérdése azon állt, vagy bukott, hogy a szocialista gazdaság „le tudja-e másolni” a piaczgazdaság mechanizmusát, amely egyensúlyba hozza a kínálatot és a keresletet.

Lange szerint igen, éspedig a következőképpen. Az általa elképzelt szocialista gazdaságban – nem úgy, mint Marx szocializmusmodelljében, vagy a hadikommunizmusban – létezik a pénz, és a termelési javak árait is pénzben határozzák meg. Ez úgy lehetséges, hogy a modellben megmarad a fogyasztási cikkek piaca. A szocialista vállalatok fogyasztási javakat állítanak elő, amelyeket eladnak a szocialista társadalom polgárainak. Egy-egy fogyasztási cikk ára annyi lesz, amennyit a fogyasztók hajlandóak adni érte. Az állam a fogyasztási cikkek árából számítja ki a termelési javak árát. Milyen módon? A fogyasztási cikkek megtermelése bizonyos mennyiségű termelési javak felhasználásával jár. Amennyiben a gazdaságban egyensúly van, akkor az összes fogyasztási cikk utáni kereslet megegyezik az előállításukhoz szükséges termelési javak kínálatával. Ezért egy fogyasztási cikk árát felfoghatjuk úgy, mint a megtermeléséhez szükséges termelési javak árának az összegét. Ha például egy fogyasztási cikk (például egy vekni kenyér) ára n , akkor mondhatjuk azt, hogy n egyenlő az előállításához szükséges termelési javak (a búza, a molnár és a pék munkája, a sütőkemence működéséhez szükséges fűtőanyag) árának az összegével, tehát:

$$n = x + y + z \dots$$

Elvileg a gazdaságban megtermelt összes javak árát felírhatjuk ilyen egyenletekben. De hogyan határozza meg az állam az egyenlet jobb oldalán álló értékeket? Lange szerint a következőképpen:

Kezdetben a tervhivatal a termelési javaknak *fiktív* értékeket ad, majd megbízza a szocialista vállalatok vezetőit, hogy az általuk felhasznált termelési javak értékének megfelelő áron adják el az általuk előállított fogyasztási cikkeket. Valószínűtlen, hogy ez elsőre sikerülni fog, ezért két eset lehetséges. Az első esetben a fogyasztási cikkekért a fogyasztók hajlandóak többet is adni, mint a tervhivatal által megadott értékek összege ($x + y + z \dots$). Ebben az esetben a tervhivatal megemeli a termelési javak árát, s ezáltal közvetve a fogyasztási javakét is, s a szocialista vállalatvezetők

²² Maga a működő szovjet gazdaság nem támaszkodott a költségszámításban a munkaértékelméletre. A szovjet gazdaságirányítás rendszerét a kommunisták inkább „improvizálták”: működési elve általánosságban az volt, hogy valamennyi vállalatnak az általa gyártott fő termékekből többet kellett előállítania, mint az előző tervidőszakban.

ismét megpróbálják eladni az árukat az új árakon. A második esetben a fogyasztók csak kevesebbet hajlandóak fizetni a fogyasztási javakért, mint az előállításukhoz szükséges termelési javak fiktív értékeinek összege – ebben az esetben a tervhivatal csökkenti a termelési javak árát, s a menedzserek az ezekből az árakból előálló új, alacsonyabb árakon próbálják eladni a fogyasztóknak a fogyasztási cikkeket. A tervhivatal és a menedzserek addig „tologatják” az árakat, addig „tapogatóznak”, amíg egyensúly nem jön létre, amíg sikerül a fogyasztási cikkeket az előállításukhoz szükséges termelési javak árai összegének megfelelő árakon eladni.

Lange meg volt győződve róla, hogy az általa megalkotott modell megoldja a termelési javak árazásának, a gazdasági kalkulációnak a problémáját. A modell azonban nem egyszerűen csak működőképes, hanem Lange szerint egyszerűen *hatékonyabb* a tőkés piacgazdaságnál, mert a tervhivatal biztosíthatja a hosszú távú beruházások racionális összehangolását is, ami a piacgazdaságban a termelőegységek tulajdonosi elkülönültsége miatt nem lehetséges, továbbá útját állja a monopóliumok a piacgazdaságban elkerülhetetlen kialakulásának. (Nem is szólva arról az előnyéről, hogy nem alakulhatnak ki a kapitalizmuséihoz hasonló jövedelmi egyenlőtlenségek).

Mises és Hayek lényegében három választ adtak Lange modelljére. Egyrészt azt állították, hogy Lange azzal, hogy elfogadta a fogyasztási cikkek piacát, valamint a pénz általános használatát a gazdaságban, már engedményeket tett a kapitalizmusnak, feladta a szocializmus alapelveit. Másrészt azt, hogy a szocialista vállalatvezetőket az állam nem tudná megfelelő eszközökkel ösztönözni arra, hogy hatékonyan végezzék feladataikat, s valóban racionálisan használják fel az erőforrásokat.

Azonban az osztrák iskola legfontosabb, kritikája Langéval szemben az volt, hogy az összes fogyasztási javak megtermeléséhez szükséges összes termelői javak értékének a kiszámítása egyenletek millióinak a megoldását követelné meg. S mire a tervhivatal összegyűjti a szükséges információkat a menedzserektől, s elvégzi a szükséges számításokat, majd „kikísérletezi” az egyensúlyhoz szükséges árakat, addigra az összes tényező már megváltozik a gazdaságban. Új fogyasztói preferenciák alakulnak ki, tovább fejlődik a technológia, a természeti erőforrások kimerülnek, vagy éppenséggel új természeti erőforrásokat fedeznek fel és kapcsolnak be a termelésbe, és így tovább. Mire tehát létrejön a kereslet-kínálat egyensúlya, az egyensúlyi árak már régen nem fejezik ki a gazdaság tényeit, s így nem alkalmasak az erőforrások optimális elosztására. Lange modellje ahhoz hasonló, mintha egy futbalcsapatot a meccsen rádióan akarna a csapatkapitány irányítani. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a kapitány, aki átlátja a pálya egészét és a játék menetét, jobb lépéseket tudna javasolni a futballistáknak, mint amilyeneket ők maguk választanak a pálya egy-egy pontján. De mire ezek az utasítások eljutnak a játékosokhoz, addigra használhatatlanok lesznek, hiszen a pályán a helyzet percről-percre változik. Lange modellje tehát csak egy változatlan módon működő, mindig ugyanazokat a termelési folyamatokat ismétlő gazdaságban lehetne hatékony.

A Lange kihívására adott válaszként kidolgozott „új” Mises-Hayek féle álláspont szerint tehát a piac és az árrendszer nem az információk *feldolgozásának*, hanem az *összegyűjtésének* a leghatékonyabb eszköze.

A Langével folytatott vita nyomán Hayek az eredeti misesi érvet átformálta egy inkább filozófiai jellegű gondolatmenetté. Eszerint a gazdaságban felhasznált tudás az emberi együttélés egyfajta „spontán rendjét” fejezi ki és tartja fenn. Ez a rend a termelésben résztvevő sokmillió egymást nem ismerő, egymás tevékenységeiről nem tudó ember előre meg nem tervezett és egészében átláthatatlan interakciói révén jön létre, és nem csak felhasználja, hanem folyamatosan *teremti* is a gazdaságra vonatkozó tudást.

A kalkulációs vitának véget vetett a második világháború. A már fentebb leírt történelmi folyamatok miatt az a konszenzus alakult ki a közgazdaságtudományban, hogy Mises és Hayek érvelését elméletben megcáfolta Lange, a gyakorlatban pedig a szputnyik.²³

Am a már fentebb leírt folyamatok, a létező szocializmus gazdaságainak a növekedésben való lemaradása és megreformálhatatlansága, valamint a keynesi gazdaságirányítás válsága miatt a konszenzus lassacskán változni kezdett. 1990-ben, a diktatúrák bukásakor Robert Heilbroner, a korábbi szocialista közgazdász és népszerű közgazdasági író nyíltan kijelentette: „kiderült, hogy természetesen Misesnek volt igaza.” De még azok a közgazdászok is, akik megmaradtak szocialistának, általában a piaci szocializmus valamilyen formájában látják a szocializmus jövőjét.

Vannak azonban olyan marxisták, akik azt állítják: a modern informatikai és kommunikációs technológiák fejlődése „kihúzta a talajt” Hayek érvelése alól. Szerintük a marxi munkaértékelmélet és a modern számítástechnika együttes alkalmazása lehetővé teszi a hatékony központi tervezést. Cockshott és Cottrell, egy skót-amerikai informatikus-közgazdász szerzőpáros számos publikációjukban (és egy egész könyvben)²⁴ védelmezik ezt a megközelítést. A modern input-output analízis technikái ugyanis lehetővé teszik, hogy kiszámítsuk: meghatározott tervcélok (bizonyos termékek meghatározott mennyiségeinek folyamatos megtermelése) elérése a „közbenső” termelési javak milyen kombinációi mellett lehetséges. (Ez az ún. „harmónia-függvény”). A legtöbb vállalat ma már használ az összes inputok számát és egymáshoz való kapcsolatát megmutató számítógépes táblázatokat, és elvileg semmi sem akadályozza, hogy egy országos kódrendszert alkalmazva az egyes termékekre, valamint egy országos teletextrendszert használva, a nemzetgazdaság összes termékeit felírjuk egy nagy mátrixba. A mátrix ugyan

²³ A szputnyikkal és a szocializmus más látványos gazdasági sikereivel kapcsolatban Mises és Hayek aláhúzták: soha nem azt állították, hogy *egy-egy* területen, az erőforrások állami eszközökkel való összpontosítása révén a szocialista gazdaság ne érhetne el jelentős eredményeket, hanem csak azt, hogy a szocializmus képtelen arra, hogy a gazdaság egészét tekintve racionálisan gazdálkodjon az erőforrásokkal.

²⁴ W.P.Cockshott-Allin F. Cottrell: *Towards a New Socialism* 1993. Spokesman, Nottingham.

nagyon bonyolult lesz, de jócskán leegyszerűsíti a problémát az, hogy a legtöbb bemenete zéró lesz, hiszen a legtöbb termék gyártásához nincs szükség a legtöbb más termékre. A tervezők így pontosan specifikálni tudják, hogy milyen termékek gyártásához milyen termékek kombinációit lehet felhasználni, és ki tudják számítani, hogy az egyes termékekben mennyi társadalmilag szükséges élőmunka testesül meg. Ezekután kiszámítják a munkaértékek segítségével, hogy a termelési javak mely kombinációja a leoptimálisabb módja a tervecélok elérésének. Sőt: mivel a piactudomány csak „követi” a tényleges gazdasági mozgásokat, az árrendszer jelzéseire reagál, viszont a tervezők szimbólumokat kombinálnak tetszőleges módon egy táblázatban, ezért a tervgazdaság akár gyorsabban is közeledhet az optimális forráselosztás felé, mint a piac.

A munkaértékkel szembeni misesi ellenvetéseket szintén „kivédi” Cockshott és Cottrell. A nem-újratemmelhető természeti erőforrások problémáját azzal válaszolják meg, hogy az ilyen erőforrások értékét nem a kitermelésükre fordított tényleges, hanem a marginális munkaidő alapján kell meghatározni. A szakképzett és a szakképzetlen munka közötti értékkülönbség (a munka heterogén jellege) problémáját pedig úgy, hogy a szakképzett munkaidő értékébe beszámítják a képzési időt (mivel a munkaidő képzésére szolgáló munka maga is a szakképzetlen és a szakképzett munka keveréke, ezért itt egy speciális iteratív eljárásra van szükség).

A fogyasztási cikkek árazását illetően tudomásul veszik, hogy a tervezők által a munkaértékek segítségével betervezett és megtermelt termékkínálat és a fogyasztók tényleges igényei között természetesen mindig lesznek különbségek. De ennek a problémának a kezelésére a munkaértékekben kiszámított „eredeti” árak mellett alkalmazandó külön „piactisztító árakat” (market clearing prices) javasolnak. A fogyasztók az általuk teljesített munkaóráknak megfelelő utalványokban²⁵ fizetnek a fogyasztási javakért, amelyeknek az ára eredetileg a bennük megtestesülő élőmunka-mennyiségnek felel meg. De mikor túlkereslet vagy túlkínálat mutatkozik egy-egy fogyasztási cikk iránt, akkor a tervhivatal lecsökkenti vagy megnöveli a fogyasztási cikkek árát. Emellett a fogyasztók ki is cserélhetik egymás között a fogyasztási javakat a tervhivatal által nem betervezett módokon.

A Cockshott-Cottrell-féle szocializmus-koncepció liberális kritikái nem vitatják azt, hogy Cockshotték elvileg megoldották a modern gazdaságban a tervezéshez szükséges sokmillió adat összegyűjtésének és feldolgozásának *technikai* problémáját. Csakhogy szerintük a vita alapvetően sohasem erről szól. A piactudomány működése során az emberek által felhasznált információk egy jelentős része ugyanis egyszerűen *nem létezik* objektív formában, úgy, hogy számítógépekben össze lehetne gyűjteni és a tervezés céljaira felhasználni őket. Ugyanis ezek az információk részben magának a piacnak működése során *keletkeznek* (tehát nem a piactól függetlenül létező technológiákat, erőforrásokat és

²⁵ Az utalványokat bizonyos idő után lebélyegzik, hogy ne lehessen őket felhalmozni és pénzként használni, tőkésíteni.

technológiákat írnak le), részben pedig „hallgatólagos” („tacit”) tudást alkotnak, olyan „sejtéseket”, becsléseket, készségeket, amelyeket maguk az információ felhasználói sem tudatosan ismernek, csak öntudatlan módon használnak döntéseikben. Az osztrák iskola egyik jeles kortárs képviselője, Horwitz a Cottrellékről adott kritikájában így foglalja össze a problémát: „Hacsak nem tudatos bennünk mindaz, amit tudunk és nem tudjuk azt nyelvileg kommunikálni is, az emberiségnek személyfölötti intézményeket, amilyen a piac, kell arra használnia, hogy elősegítse a gazdasági koordinációt.”²⁶ Horwitz a pénz működését a nyelvhez hasonlítja. A nyelv sem egy a nyelvtől független létező tudást kommunikál az emberek között, hanem tudást *teremt*, olyan tudást, amely csak magának a nyelvnek a kontextusában értelmezhető.

Erre a típusú kritikára a szocialista válasz az, hogy igaz ugyan, hogy a piacgazdaságban felhasznált információk jelentős részét maga a piac teremti, csakhogy ezekre az információkra sokszor egy nem-piaci gazdaságnak nincs is *szüksége*. Cockshott és Cottrell szavaival:

„Azok az árváltozások, amelyeket egy cég regisztrál a piacgazdaságban, számos különböző okból eredhetnek, ámde meg kell vizsgálnunk, hogy ezek közül melyek reprezentálnak olyan információt, amely a termelés társadalmi formájától független. A változásokat két részre oszthatjuk: azokra, amelyek az árrendszeren kívüli események közvetlen eredményei, és azokra, amelyek a rendszer belső működéséhez tartoznak. Új olajtartalékok felfedezése vagy a születési ráta növekedése közvetlenül fog hatni az olaj vagy a babaruhák áraira. Ezek az árváltozások a társadalom szükségleteiben vagy termelési kapacitásaiban végbement változásokat tükröznek, s a gazdaságirányítás bármilyen rendszerének reagálniuk kell rájuk. Másfelől az olajárak esése esetén számítanunk kell – többek között az olajárak esését követően az árrendszer működése által a második és harmadik körben generált változások mellett – például a műszálás pulóverek árának az esésére is. A változások ugyanezen kategóriájába tartozik a lakásárak emelkedése olyankor, amikor nő a hitelkínálat, továbbá a részvények árának bármilyen fluktuációja vagy az árak általános esése a recesszió kezdetén. Ezek mind olyan változások, amelyeket a piaci rendszer belső dinamikája hoz létre, s mint ilyenek, irrelevánsok egy nem-piaci gazdaságban. Hayeknek természetesen igaza van abban, hogy a tervezés problémáját nagyban leegyszerűsíteni, ha a gazdaságban nem volnának változások, ebből azonban nem következik, hogy a piacgazdaság összes változása potenciális problémát jelentene a tervezett gazdaság számára.”²⁷

²⁶ Steven G. Horwitz, 1996: Money, money prices, and the socialist calculation debate. In: Uő—Koppl, Roger: *Advances in Austrian Economics* 3. Emerald Group Publishing, 59-77.; 74. (Saját fordításom)

²⁷ William P. Cockshott – Allin F. Cottrell: *Information and Economics. A critique of Hayek*. <http://reality.gn.apc.org/econ/hayek.htm>. 11.

Ami a hallgatólagos, a piacgazdaság szereplői által nem-tudatos módon felhasznált tudást illeti, Hayeknek és követőinek álláspontja nem ad arra választ, hogy ilyen fajta tudás miért *csak* a piacgazdaság gyakorlatának kontextusában alakulhat ki. A tudás – akár explicit, akár hallgatólagos – nem az emberek „elméjében” tárolódik, hanem gyakorlati interakcióik során jön létre és használódik fel. Például egy tradicionális társadalom nemzedékről-nemzedékre öröklődő termelési-együttélési szokásai ugyanúgy hallgatólagos tudást őriznek és adnak tovább, mint a piacgazdaság „spontán rendje”. Nem világos az, hogy egy szocialista társadalomban miért ne jöhetne létre és épülhetne be a gazdasági döntésekbe egy *ennek a társadalomnak* a fogyasztási és termelési gyakorlatát tükröző hallgatólagos tudás. Hayek egy kortárs kritikusának szavaival: „Hogyha az egyéni autonómiát azonosítjuk a kapitalista társadalomban létező szeszélyes és pazarló fogyasztási gyakorlattal, *akkor* kétségkívül egy anarchikus és ellenőrizhetetlen ármechanizmus az egyedül megfelelő eszköz erre a célra. Azonban ez a következtetés azért igaz, mert az ármechanizmus maga konstitutív szerepet játszik ezeknek a fogyasztási szokásoknak a létrehozásában. De egy egalitárius, racionálisan szabályozott és megtervezett szocialista gazdaságnak nem kellene azzal törődnie, hogy fenntartsa éppen ugyanazokat a fajta, ugyanolyan keresztmetszetű fogyasztói választásokat, mint amelyek a kapitalista társadalomban jönnek létre.”²⁸

Igazolja-e ez a gondolatmenet Marx és Engels modelljét a szocializmusba való átmenetről? Aligha. A klasszikusok nem azt állították, hogy *lehetséges* egy nem-kapitalista társadalom, amelyben egészen más az emberek életgyakorlata, mint a kapitalizmusban, és ezért a termelés koordinálását elvégezheti valamilyen más, nem-piaci logika szerint működő intézményrendszer. Marx szerint a szocializmus gyakorlata a létező, kapitalista társadalom gyakorlatából *fejlődik ki*, történelmi szükségszerűséggel.²⁹ Hayek kritikusainak igazuk van abban, hogy ha mások volnának az emberek szükségletei, mások volnának a szokásaik, akkor ezt a másfajta társadalmi gyakorlatot talán a társadalmi tervezés is koordinálni tudná, nem csak a piac. De nem adnak választ arra, hogyan lehetne ehhez a gyakorlathoz a jelenlegi társadalomból, a mostanra már a piac által meghatározott, kialakított emberi életből *eljutni*. Ezért a Cockshott-Cottrell féle modell legfeljebb azt igazolja, hogy a szocializmus elvileg, technikailag lehetséges, de nem azt, hogy történelmileg reális, hogy a tőkés társadalom fejlődési trendjei szükségszerűen vagy valószínűleg elvezethetnek ehhez a társadalomhoz. Ez pedig át is vezet bennünket a szocializmusba vezető átmenet marxi modelljének másik fő eleméhez: az osztályharc kérdésköréhez.

²⁸ Nigel Pleasant: *Wittgenstein and the Idea of a Critical Social Theory: A Critique of Giddens, Habermas and Bhaskar* London, Routledge (Routledge Studies in Social and Political Thought; No. 15. 189.)

²⁹ “Másképpen, ha a társadalomban, úgy, ahogy van, burkoltan nem találnók meg egy osztály nélküli társadalom anyagi termelési feltételeit és ezeknek megfelelő érintkezési viszonyait, akkor minden robbantási kísérlet donquijoteség volna.” Karl Marx *Grundrisse* (MEM, 46/I. köt.) Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1984. 76.

2.2. A munka és a tőke közötti ellentmondás

Mint láttuk, Marx szerint a munkások és a munkaadók, a proletárok és a kapitalisták közötti érdekellentét a kapitalizmusban *antagonisztikus*: csak a rendszer felszámolása – vagy a modern ipari társadalom összeomlása, „a harcban álló osztályok közös pusztulása” – szüntetheti meg.

Mire alapozta Marx ezt? Marx szerint a kapitalizmusban egyre nő a proletariátus (ebbe nem csak az ipari munkások, hanem általában a bérből-fizetésből, a munkaerejük eladásából élő emberek tartoznak bele) létszáma és aránya a társadalmon belül. Ez, mint láttuk, a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájából, a tőke centralizációjából és koncentrációjából következik: egyre több önállóan gazdálkodó kisegzisztencia (paraszt, kisiparos, kiskereskedő, kistőkés) megy tönkre és „süllyed le” a proletariátusba.

Ugyanakkor egyre nő a proletariátus nyomora. Marx a *Kommunista Kiáltvány*-ban még azt állította, hogy a munkások életszínvonalát a kapitalizmus a pusztta létfenntartás szintjére, a minimumra szorítja le. Később, a *Tőké*-ben már Marx óvatosabban fogalmazott, inkább egyfajta relatív elnyomóról beszélt. Ez azt jelenti, hogy a munkások életszínvonala általánosságban nem az abszolút, biológiai értelemben vett létminimumnak, hanem egyfajta kulturálisan meghatározott minimumnak felel meg. (Marx ugyanakkor számolt a munkásosztályon belüli egyfajta „középosztályosodási” tendenciákkal is, mi több egyes helyeken ezt a polgári társadalom szükségszerű fejlődési tendenciájaként mutatja be.)³⁰

Marx nem empirikus alapokon, hanem azért hitt a proletariátus elnyomódásában, mert ez következett a marxi értékelméletből. Marx szerint a kapitalizmusban a tőkésék kizsákmányolják a munkásokat, profitjuk *teljes egészében* a munkások meg nem fizetett élömunkájából származik. A munkabér (a munkaerő ára, amelyet a munkások önjáratermeléséhez szükséges javak ára, illetve értéke határoz meg), és a tőkésék által elsajátított többletmunka, értéktöbblet arányát fejezi ki a kizsákmányolási ráta. (A termelés nem-munkajellegű inputjai, a gépek és a nyersanyag nem termelnek új értéket, hanem elhasználódásuk során a bennük megtestesült élömunkát „osztják szét” a segítségükkel előállított áruk között.) A tőkéséket a verseny a profit állandó növelésére kényszeríti, ezért mindig növelni akarják a kizsákmányolási rátát. Egy darabig a munkanapot igyekeznek

³⁰ K. Marx: Értéktöbblet-elméletek, III. rész, MEM. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976 52. o. Kérdés, hogy ez hogyan egyeztethető össze az „elnyomódás” tézisével. A *Tőke* 1886-os kiadásához Engels által írott előszó szerint Marx lehetségesnek tartotta, hogy a forradalom Angliában „békés és törvényes” eszközökkel menjen végbe, valamint úgy vélte: a tőkésosztálynak érdekében áll a szociális törvényhozással elősegíteni „a munkásosztály fejlődését”. Valószínű, hogy Marx úgy gondolta: a „középosztályosodási” tendencia a munkásmozgalom harca által kikényszerített szociális törvényhozás eredménye, és következménye az lesz, hogy az elkerülhetetlen kommunista forradalom viszonylag „békés és törvényes” módon megy majd végbe.

hosszabbítani (ez az ún. abszolút értéktöbblet), de amikor ennek határt szab a munkások fizikai állóképessége és ellenállásuk, akkor már a munkanapon belül igyekeznek növelni azt a részt, amely alatt a munkások nem a munkabér ellenértékét termelik meg, hanem a tőkésnek termelnek profitot. (Ez az ún. relatív értéktöbblet).³¹ Ez csak a munka termelékenységének növelése, tehát a gépek egyre növekvő mértékű felhasználása révén mehet végbe. Ezért a befektetett tőkén belül egyre nő az állandótőke (a gépekre, és más, az élők munkán kívüli tőkejavakra fordított tőkerész), és csökken a változótőke (a munkabérekre fordított tőkerész aránya). *Tehát a munkásosztály egyre kisebb hányadát „kapja” a társadalom növekvő gazdagságának.*³² (Mivel közben, a munka termelékenységének növekedése miatt a munkások által elfogyasztott árucikkek értéke és ára is egyre csökken, ezért emellett a munkások tényleges életszínvonala akár még nőhet is.)

Közben a proletariátus társadalmi érdek-érvényesítő képessége egyre növekszik, mert, mint a fenti passzusban láttuk, a tőke gazdasági mechanizmusa „iskolázza, egyesíti és megszervezi” a munkásokat, és az egyre képzetesebb és egyre nagyobb termelőegységekben koncentrálódott munkásság egyre hatékonyabban tudja érvényesíteni a saját érdekeit.

Marx szemében a munkásosztály elnyomódása és a munkások növekvő társadalmi érdekérvényesítő képessége nem állt ellentétben egymással; ugyanis az első elsősorban a munkanélküliekre, a második viszont az éppen foglalkoztatott munkásokra vonatkozik. A két csoport között pedig Marx elképzelése szerint állandó a fluktuáció.³³

A kapitalizmus fejlődése azonban egyik, a munkásosztály helyzetére vonatkozó marxi előrejelzést sem igazolta. A bérmunkások növekvő létszámáról és arányáról szóló tézist azért nem, mert Marx – tévesen – feltételezte azt, hogy a tőkekoncentráció egyszersmind *tulajdon*-koncentrációt is jelent: az egyre nagyobb és egyre kisebb számú tőke (illetve termelőegység) egyre kisebb számú tulajdonos (a *Tőke* kifejezésével: „néhány bitorló”) kezében összpontosul.³⁴ De a valóságban a részvények és más tulajdonmegosztási formák elterjedése folytán az egyre nagyobb termelőegységek (illetve tőkék) tartozhatnak egyre több tulajdonoshoz is.

³¹ „Mint ahogy az értéktermék, amelyben a munkanap kifejeződik, ennek meghosszabbításával nő, a munkaerő ára és az értéktöbblet egyidejűleg nőhet, akár egyenlő, akár egyenlőtlen növekménnyel. Ez az egyidejű növekedés tehát két esetben lehetséges, a munkanap abszolút meghosszabbítása esetén, és a munka növekvő intenzitása esetén, ilyen meghosszabbítás nélkül. „(Tőke I. MEM 23. köt. 489.)

³² Kivéve akkor, hogyha képes a kizsákmányolási rátát csökkenteni, magasabb átlagbéreket kiharcolni. De ez Marx szerint azért nem lehetséges, mert a tőkefelhalmozással járó technikai fejlődés növeli a munkanélküliek számát, a „munka tartalékseregét”. A munkások állása állandó veszélyben van, hiszen bármikor lehet munkanélkülieket találni a helyükre, ez pedig arra kényszeríti őket, hogy elfogadják a fokozódó kizsákmányolást. (Vö. *Tőke* I. 598.)

³³ Arrighi, Giovanni: *Marxist Century, American Century: The Making and Remaking of the World Labour Movement*. *New Left Review*, 1990. 31 (1/179): 29–63.

³⁴ Steele: 367.

A mai társadalomban már a legtöbb “proletár” egyszerismind “kapitalista” is, rendelkezik némi tőketulajdonnal, s a legtöbb kapitalista “proletár” – mert végez valamilyen pénzkeresettel járó bér munkát.

A munkásosztály “elnyomorodásáról” szóló marxi prófécia nem egyszerűen azért nem igaz, mert, mint köztudomású, a munkásmozgalom, a szakszervezetek tevékenysége, majd a jóléti állam szociális törvényhozása sokat enyhített a munkavállalók kiszolgáltatott helyzetén, nyomorán. Ez a kapitalizmus fejlődésének egy kontingens történelmi tendenciája – amely akár visszajára is fordulhat. (A “jóléti állam” a keynesi gazdaságpolitika válságával és a világgazdaság globalizálódásával mélyreható válságba került, és a “Reaganomics”, a thatcherizmus, és más neoliberális politikai törekvések sok mindent leromboltak a jóléti állam szociális vívmányaiból.)

A mélyebb oka annak, hogy a munkásosztály helyzetéről szóló marxi előrejelzések tévesnek bizonyultak, egyszerűen az, hogy téves a marxi munkaértékelmélet; téves legalábbis abban az értelemben, hogy csak az élőmunka teremthet értéket, a gépek pedig nem. Már Böhm-Bawerk, az osztrák marginalista közgazdász híres műve óta egy sor kritika született a munkaértékelmélettel szemben, s azt ma már a marxista közgazdászok jórésze is elveti.³⁵ (Elveti legalábbis abban a formájában, hogy kizárólag az élőmunka teremthet értéket. Ettől még persze a munkaértékelméletnek lehet valamilyen érvényes társadalomfilozófiai mondanivalója.) Itt csak a legfontosabb érveket említhetjük meg: az egy termék előállításához átlagosan szükséges élőmunka mennyiségei nem mérhetőek, mert a különböző típusú munkákat valamilyen egységes mértékegységre kellene redukálni, még kevésbé jelenhetnek meg ezért ezek a termékek áraiban. Amennyiben a munkaértékelmélet helyes volna, akkor az egy-egy munkafolyamat során létrejövő melléktermékek (például a gyalulás során létrejövő forgács) értéke (és ára) ugyanakkora lenne, mint annak a terméknek az ára, amelyet a munkafolyamattal elkészítenek – ez pedig abszurd. Amennyiben a munkaértékelmélet helyes volna, az élőmunka helyett állati munkaerő felhasználásával készült termékeknek egyáltalán nem volna értékük, ami nyilvánvalóan téves. Amióta a tőkés gazdaság áttért az aranyfedezetről a “fiat” -pénzre, a pénz értéke (és az ára) nyilvánvalóan semmilyen viszonyban nem áll a létrehozásához szükséges élőmunkával – mivel pedig minden áru árát meghatározza a pénz ára is, ezért a többi áruk árának sem lesz semmi köze a munkaértékekhez.

Nagyon sok híve és kritikusa a marxizmusnak azt állította, hogy ha a munkaértékelmélet hamis, akkor a kapitalizmus *egész* marxi elemzése is hamis. A tőke (illetve az általa alkalmazott termelési tényezők) valamint a bér munka egyaránt a termelés egy-egy tényezője, és a tőke éppúgy nem zsákmányolja ki az élőmunkát,

³⁵ A jelen tanulmányban ezeket az érveket, és a velük kapcsolatos szerteágazó vitát nem tudjuk ismertetni. Az érdeklődő olvasónak Böhm-Bawerk munkáján kívül vagy Howard és King a tanulmányban többször idézett enciklopedikus munkáját, vagy pedig Steve M. Keen a 31. jegyzetben idézett tanulmányát ajánlom.

ahogyan a palatető a rajta végig húzódó vezetékét.³⁶ Kompetitív piaci feltételek között a munkások általánosságban éppen annyit kapnak a termelés hozamából, amennyit munkájukkal hozzátesznek.³⁷

De ez az álláspont nyilvánvalóan téves. A tőkés-bérmunkás viszony, a munkaerőpiacon létrejövő “együtműködés” a tőketulajdonosok és a munkavállalók között nem *szabad* és “természetes” viszony. A munkaerőpiacon a munkások kényszerhelyzetben vannak, mert nem dönthetnek úgy, hogy nem vállalnak munkát a termelőeszközök tulajdonosainál.³⁸ Ebből azonban következik, hogy a bérmunka által létrehozott társadalmi többletermék elosztása is csak a legritkább esetben felelhet meg annak, amilyen arányban a bérmunka hozzájárult a termelés hozamához. Hiszen a profitja maximalizálására törekvő munkaadó általában rá tud kényszeríteni a munkavállalókra olyan feltételeket, olyan munkabért, amely nem felel meg az élőmunka a termeléshez való hozzájárulása tényleges arányának. A kizsákmányolás tényéből azonban *nem* következik az, amit Marx levezetett belőle, hogy a munkaadók *teljes* profitja, a teljes társadalmi többletermék a kizsákmányolásból, a meg nem fizetett élőmunka hozamának elsajátításából származnék.

A munkaértékelmélet téves voltából az sem következik, hogy Marxnak ne lett volna igaza akkor, amikor azt állította, hogy a kapitalizmus fejlődése során szükségszerűek az egyensúlyzavarok, a válságok. A marxi válságelméletnek ugyanis csak az egyik formája – a süllyedő profitráta törvénye – feltételezi a munkaértékelmélet érvényességét. Valószínű, hogy bár Marx bizonyos szövegeiben a süllyedő profitráta törvényét a tőkés termelési mód alapvető törvényszerűségének tekinti, a tőkés termelési mód válságai alapvető okának inkább az „alulfogyasztást” tartotta. Az alulfogyasztás abból áll elő, hogy a kapitalisták mindig nagyobb tőkét halmoznak fel, miközben lenyomják a dolgozók bérét, akiknek a fogyasztásától, fizetőképes keresletétől függ, hogy ezeket a tőkét nyereségesen be tudják fektetni. Ez a mechanizmus pedig létezhet és válságokat okozhat a kapitalizmusban akkor is, hogyha a munkaértékelmélet nem érvényes.

De a munkaértékelmélet elvetése mégis aláássa a klasszikus marxizmus forradalom-elképzelését. Ugyanis *következik* belőle, hogy a munkásoknak nem feltétlenül *érdeke* a tőkés rend megdöntése. Ha ugyanis nem csak az élőmunka teremthet értéktöbbletet, akkor a tőkés profitja nem csak az élőmunka kizsákmányolási rátájának növelése révén nőhet. A tőkés a gépek, és más nem-

³⁶ Steele, 143.

³⁷ Ettől még lehetnek helyesek a szocialisták azzal kapcsolatos *etikai* érvei, hogy a termelőeszközök tulajdonának eloszlása a kapitalista társadalomban igazságtalan, hogy morálisan nem helyes, hogy egyes emberek rendelkeznek termelőeszközökkel, mások pedig nem.

³⁸ „A másik lényeges feltétele annak, hogy a pénzbirtokos a munkaerőt a piacon, mint árut készen találja, az, hogy a munkaerő birtokosa ne adhasson el árukat, amelyekben munkája tárgyiasult, hanem *kénytelen* legyen magát a munkaerejét, amely csak az ő eleven testi mivoltában létezik, áruba bocsátani. „(Marx: *Tőke* I. 160. o.; kiemelés tőlem.)

munka jellegű inputok alkalmazásával is növelhetik profitjukat, s vele a társadalmi többleterméket. A bérmunkások az élők munkája, a tőkés pedig a gépek és egyéb nem munka-jellegű inputok hozzáadásával tehát *együtt* növelik a társadalom gazdagságát.

Ez pedig a bérmunkások érdekét is szolgálja, mert a megnövekedett munkabérek, illetve közjavak és szociális szolgáltatások formájában ők is részesedhetnek a társadalom növekvő gazdagságából.

De nem mindig fognak ténylegesen – ugyanis a tőkés saját profitjukat sokszor nem új munkahelyek teremtésére, vagy nagyobb mennyiségű fogyasztási cikk előállítására használják, hanem a javak előállításához szükséges munkaidőt – és így az alkalmazandó bérmunka mennyiségét – csökkentő technológiák kifejlesztésére, beszerzésére és alkalmazására. Ha pedig ez történik, akkor természetesen nő a munkanélküliség – romlik a munkások munkaerőpiaci alkupozíciója, és ezért nőni fog a kizsákmányolási ráta.

De hogyha az utóbbi lehetőség valósul meg, a munkásoknak akkor is valószínűleg nem a rendszer megdöntése, hanem valamilyen, a társadalmi többleterméket az ő javukra újraelosztó kapitalizmus – a keynesi „jóléti állam” valamilyen változata, vagy a Sloterdijk-féle „adományozó kapitalizmus”³⁹ – állna érdekében.

Hogyha tehát a társadalmi gazdagság növelésének a kapitalizmus a leghatékonyabb formája, akkor a munkásoknak nem feltétlenül lesz *anyagi érdeke* a rendszer megdöntése. A tőkés profitjának túlnyomó része ugyanis az egész társadalom jólétét növelő beruházásokra fordítódik. (A tőkésosztály luxusfogyasztására fordított összeg ugyan elenyészően kicsiny része a tőkés profitjának. Ennek a kisajátítása és a dolgozók közötti elosztása minimális mértékben növelné csak a bérmunkások életszínvonalát.) A munkavállalóknak tehát az áll *anyagi* érdekében, hogy a kizsákmányolás fennmaradása ellenére az egyre növekvő társadalmi gazdagságból egyre magasabb életszínvonalon éljenek, nem pedig, hogy forradalommal megszüntessék a tőkés kizsákmányolást, és az új társadalomban igazságosan részesedjenek a kisebb, vagy legalábbis lassabban növekvő társadalmi többletermékből.

Ami pedig a válságokat illeti: a válságok létezése csak akkor tenné indokolttá a tőkés rend megdöntését, és a szocializmus megvalósítását, ha a szocializmus nagyobb gazdasági hatékonysággal működő társadalom lenne a kapitalizmusnál. Egy rendszeresen a válságoknak kitett kapitalista gazdaság ugyanis még mindig lehet hatékonyabb, mint a szocializmus.

³⁹ Sloterdijk, a ma élő német filozófus a 2000-es években írott tanulmányaiban felvetette, hogy a kapitalizmus társadalmi igazságtalanságait, egyenlőtlenségeit nem az adóztató államnak, hanem valamiféle össz-társadalmilag megszervezett filantrópiának – önkéntes, viszont az adományozók által ellenőrizhető módon felhasznált adományok rendszerének – kellene korrigálnia. Magyarul lásd: <http://kommentar.info.hu/cikk/2021/2/adofizetes-helyett-adomanyozas>

A munkásoknak a kapitalizmusban tehát csak akkor lenne érdekük egy másfajta társadalom létrehozása, ha a tőkésék kisajátítása, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele a termelés gyorsabb ütemű fejlesztését, a társadalmi gazdagság gyorsabb növekedését eredményezné. De ez csak akkor lenne így, ha a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondásról, a tőkés piacgazdaság központi tervezéssel való felváltásának ökonómiai szükségszerűségéről szóló marxi megfontolások is helyesek lennének.

Természetesen ettől még lehetséges, hogy a Marx által elképzelt proletárforradalom ki fog törni, valamelyik (vagy az összes) tőkés társadalomban. Lehetséges akkor, hogyha egyrészt a tőketulajdonosok – rövidlátásból, vagy mert képtelenek koordinálni döntéseiket – elfogadhatatlanul keveset “adnak” a munkavállalóknak a társadalmi többlettermékből, másrészt a proletariátus valamilyen tudati-kulturális tényező hatására egyrészt nem akar tovább a burzsoáziával „együtműködni” a társadalmi gazdagság növelésével, másrészt “felül tud emelkedni” a maga (szakmai, képzettségi, kulturális) megosztottságain, és egységes történelmi szubjektumként tud fellépni a maga érdekeiért. De ez semmiképpen sem a rendszer lényegéből következő, történelmileg szükségszerű fejlemény lenne, aminek Marx gondolta.

A munkaértékelméletet elvető, jóllehet a marxista közgazdaságtani elemzés értékeit elismerő Steve M. Keen (posztkeynesiánus) közgazdász azt írja erről: „A marxizmus (a munkaértékelmélet nélkül) megszűnik olyan doktrínának lenni, amely minden körülmények között a forradalmat támasztja alá. A munkásosztály – akár relatív, akár abszolút – elnyomódása nem elkerülhetetlen a kapitalizmusban, hogy bekövetkezik-e, vagy sem, a munkások és a kapitalisták között erőviszonyoktól függ, attól, hogy hogyan alakul harcuk a társadalmi többlettermékért, attól, hogy milyen mértékben ruházzák be a kapitalisták az értéktöbbletet, és mennyire súlyosak az egyes gazdasági visszaesések. Így az, hogy a forradalom mennyire ésszerű döntés, az egyes kapitalista társadalmak sajátos viszonyaitól függ. Egyes kapitalista társadalmakban a munkásosztály jobban él a kapitalizmusban, másokban a tőkésosztály viselkedése a tömegek életkörülményeire való tekintettel igazolhatóvá teheti a forradalmat.”⁴⁰

Eddigi fejtegetéseinket összefoglalhatjuk a következőkben: a kapitalizmus fejlődése sem a termelés struktúráit nem alakítja át olyan módon, amely szükségszerűvé tenné a szocialista átalakulást, sem pedig olyan osztályellentéteket nem alakít ki a társadalomban, amelyek egy ilyen átalakuláshoz vezethetnének.

Howard és King a marxista közgazdaságtan történetéről szóló kétkötetes munkájuk vége felé megállapítják: “Visszavonulni a (marxista) fundamentalizmushoz hiábavaló, mert jelenleg sem a klasszikus marxisták által elképzelt gazdasági alapjai nem léteznek a szocializmusnak, sem bármilyen társadalmi ágens, amely megpróbálhatná megvalósítani.”⁴¹ Azt, hogy ez így van,

⁴⁰ Keen, 1990. 109. o.

⁴¹ M. C. Howard – J. E. King: A history of marxian economics (Vol.II. 1929-1990): 380.

voltaképpen elismerik (bár rendszerint nem *ismerik be*) maguk a marxista, szocialista gondolkodók is, akik ma már általában nem a klasszikusok átmenet-modellje alapján érvelnek a szocializmus történelmi szükségszerűsége mellett.

4. Marxista válaszkísérletek a klasszikus marxizmus átmenet-modelljének a válságára

4.1. A piaci szocializmus

A szocialistának megmaradt közgazdászok nagy része az úgynevezett „piaci szocializmus” (market socialism) híve, ahogy általában ennek voltak a hívei a létező szocializmusok „reformközgazdászai” is, amíg a rendszer létezett. A piaci szocializmus a termelőeszközök köztulajdonát (állami- vagy szövetkezeti tulajdon), akarja kombinálni a piaci gazdaságkoordinációval. A piaci szocializmusban a termelési javakkal a köztulajdonban lévő vállalatok többé-kevésbé szabadon kereskednek. A piaci szocializmus hívei szerint a marxizmus racionális magja a kapitalista kizsákmányolás kritikája, nem pedig a piac, az áru- és pénzviszonyok elvetése. A piaci szocializmus kombinálná a kizsákmányolás megszüntetését a piac által biztosított gazdasági hatékonysággal.

A piaci szocializmus ma legismertebb modelljét John Roemer, az analitikus marxizmus iskolájához tartozó közgazdász és politológus dolgozta ki. Roemer szerint a kizsákmányolás nem abban áll (mint a klasszikus marxizmusban), hogy mivel csak az élők munkája teremt értéket, a tőkés ellenértékelés nélkül sajátítják el a munkások többletmunkáját, hanem abban, hogy a termelési javak (assets) az emberek közötti egyenlőtlen megoszlása miatt a piacon olyan elosztási viszonyok jönnek létre, amelyek kedveznek a termelőeszközök tulajdonát monopolizáló kisebbségnek. A szocializmus a termelési javak az emberek közötti egyenlőtlen megoszlását, nem pedig a piacot szüntetné meg.

Roemer szocializmusában minden felnőtt állampolgár rendelkezne – kuponok formájában – tőketulajdonnal. Ezt a tulajdont nem lehetne a „normál” pénzre váltani, de minden polgár olyan módon fektetné be, ahogyan jónak látja. A kuponokat köztulajdonban lévő cégek részvényeként lehetne befektetni. A cégek ugyancsak köztulajdonban lévő bankoktól igényelhetnek hitelt beruházásaikhoz, a profitokat pedig a részvényesek (lényegében a teljes felnőtt lakosság) között osztanák ki. A cégek a maguk termelési és kereskedelmi tevékenységüket szabadon, és ugyanúgy a nyereségesség céljával folytatnák, mint a kapitalizmusban a tőkés vállalatok: arra törekednének, hogy a lehető leghatékonyabban elégítsék ki a fogyasztók igényeit. A cégeket természetesen nem a tulajdonosok, hanem fizetett menedzserek irányítanák. A köztulajdonban lévő bankok nem csak a szocialista vállalkozásoknak hiteleznének, hanem ők finanszíroznák a közcélú gazdasági projekteket (oktatás,

egészségügy stb. is). Roemer modellje lényegében a japán gazdaságban jellemző keirecu-rendszernek felel meg – magántulajdon nélkül.⁴²

A piaci szocializmus rendszereinek kiterjedt tudományos kritikája létezik. A piaci szocializmus megítélésében különös módon *közös nevezőre* jutottak az ortodox marxisták és az ortodox, *laissez faire* liberálisok.⁴³ E kritikák szerint Marxnak az árutermelésen és a tőkés magántulajdonon gyakorolt kritikája nem választható el egymástól. Maga Marx már mélyreható kritikát gyakorolt Proudhon, és az ún. szocialista ricardiánusok rendszerei felett, akik nem megszüntetni, hanem általánossá tenni akarták a magántulajdont – és megtartani az árucserét, a piacot úgy, hogy a piacon végbemenő cserék „igazságosak” legyenek.

A kiteljesedett árutermelés, a piacgazdaság rendszere csak úgy működhet, hogyha a munkaerő maga is áruvá válik, a piacgazdaság történelmileg is a termelőknek a termelés, a megélhetés eszközeitől való megfosztásával jött létre (a „bekerítések” során). A piacgazdaságban a gazdaság szereplőit a profitszempontra vezeti, márpedig a magánvállalkozói profit reménye nélkül a vállalatok vezetői nem lesznek kellően motiváltak arra, hogy nyereséges termelésre törekedjenek. A piaci szocializmus rendszerében nem „forognak” elég hatékonyan és gyorsan a tőkejavak a hatékonyan és az alacsony gazdasági hatékonysággal gazdálkodó cégek között. Az állam, mint tulajdonos nem engedheti meg, hogy a nem-hatékonyan gazdálkodó vállalatok tönkre menjenek, a dolgozók munkanélkülivé váljanak. Ezért a szocializmusban a vállalatok hatékony gazdálkodás, a nyereségesség helyett mindig arra törekcsenek, hogy a központi redisztribúció „fazekából” minél több erőforrást „merjenek ki” a maguk számára – ezt a jelenséget ragadta meg Kornai János a „puha költségvetési korlát” fogalmával. A profitlogika érvényesülése a gazdaságban pedig aláássa a társadalomban azokat az értékeket (a társadalmi szolidaritást, a közösségi célok előbbre-helyezését az egyéni- és csoportérdekkel szemben), amelyeket a szocializmus meg akar valósítani.

Röviden: a piaci szocializmus valószínűleg tartósan fenntarthatatlan átmeneti megoldás lenne a kapitalista és a szocialista gazdaság között: minél több „piaci” elemet építenek bele a rendszerbe, annál közelebb kerül egy „jóléti”, vagy „szabályozott” kapitalizmushoz, és minél több „szocialista” elemet tart meg, vagy „hoz vissza”, annál közelebb a „klasszikus” szocializmushoz – annak összes hatékonysági problémájával. Bizonyítja ezt a létező szocializmus országaiban (mindenekelőtt Jugoszláviában és Kínában) végrehajtott piaci reformok sorsa is.

IV./2. A kapitalizmus gazdaságon kívüli irracionális vonásai

A marxisták másik jellegzetes válasza az átmenet klasszikus marxista modelljének válságára az, hogy „elmenekülnek” a szűkebb értelemben vett gazdasági kérdések

⁴² A *keirecu* az egy-egy nagybank köré tömörülő vállalatok csoportja, amelyek a banktól vesznek fel hiteleket, és egymás szállítói, illetve egymás termékeinek értékesítői.

⁴³ A piaci szocializmus legalaposabb marxista kritikája David Mc Nally: *Against the Market. Market Socialism and the marxist critique c.* munkája (Verso, London, 1993.) A liberális kritikát illetően l: David Ramsay Steele: Between immorality and unfeasibility. The market socialist predicament. *Critical Review* 1996/3.

elől, és a kapitalizmus a gazdaságon kívüli irracionális vonásaival igyekeznek alátámasztani a szocializmus történelmi szükségszerűségét.

A klasszikus marxizmus kapitalizmusfelfogásának e „pótnarratívái” általában a következők: 1. A kapitalizmus háborúkhöz, egyre élesedő nemzetközi konfliktusokhoz vezet, és ezért kell meghaladni (imperializmus-elmélet). 2. Az elmúlt évtizedekben dinamikusan fejlődő „függőségelmélet” szerint a kapitalizmus kielezi a fejlett országok (a „centrum”) és az alulfejlett országok (a „periféria”) közötti egyenlőtlenségeket, az alulfejlett országok nem tudnak a fejlettebbekhez felzárkózni, állítólag azért, mert a fejlett tőkésországoztól való függés, a kizsákmányolt helyzet megakadályozza őket ebben. 3. A kapitalizmus a profit logikáját érvényesíti a környezetvédelmi szempontokkal szemben, és ezért ökológiai katasztrófa felé viszi az emberiséget (ökológiai marxizmus). 4. A modern gazdaságban a kutatás, a fejlesztés, az oktatás szerepe, jelentősége egyre nő – amint azt már Marx is expliciten tanította. De a kapitalizmus ezeket az „Intellektuális” szempontokat alárendeli a profit logikájának – és ezért kellene valamilyen nem-profitelvtű gazdálkodással felváltani. Mészáros István nagy, egész életművét összegző elméleti szintézise, *A tőkén túl* például mindezeket a megfontolásokat egyetlen nagy szintézisbe igyekszik összefoglalni – miközben hivatkozik a klasszikus marxizmus közgazdasági elemzéseire is.

Ezek az átmenet-elméletek mind egyrészt jogosan hivatkoznak Marx életművének bizonyos aspektusaira, másrészt abban is teljesen igazuk van, hogy az általuk elemzéseik középpontjába állított negatív jelenségek valamilyen módon mind összefüggenek azzal, hogy a kapitalizmusban kontrollálhatatlan, minden más szempontot „felülíró” erőként működik a tőke, a kompetitív felhalmozás logikája.

Azonban a klasszikus marxizmus átmenet-koncepciójának ezekkel a „pótnarratíváival” van három súlyos probléma. Az első az, hogy nem tesznek világosan különbséget az „irracionális” és az „ellentmondás” fogalma között.⁴⁴ Valamilyen emberek közötti együttműködési rendszernek lehetnek strukturálisan beágyazott irracionális vonásai – amelyek vagy általában véve a racionalitással, vagy magának a rendszernek a céljaival ellentétesek. Léteznek például oktatási intézményekben, oktatási rendszerekben intézményesen beágyazott rossz pedagógiai módszerek. De ezek az irracionális vonások nem jelentik azt, hogy a rendszer ezektől a saját logikájával ellentétes anomáliáktól egyszer működésképtelenné válna. A kapitalizmus strukturális irracionálisai, diszharmonikus vonásai nem jelentik azt, hogy ezeket a rendszer ne tudná kezelni – akár a végtelenségig.

A második az, hogy ezek a marxista-marxizáló elméletek egyáltalán nem tudják megindokolni, hogy egy *másik* rendszer miért tudná jobban, hatékonyabban kezelni az általuk feltárt problémákat. Egy szocialista (vagy bármilyen nem-kapitalista)

⁴⁴ Howard, M. C. – King, J. E. 1994. Is socialism economically feasible? An analysis in terms of historical materialism. *Review of Political Economy* (6/2. 129-152.) A továbbiakban: Howard-King, 1994.

világrendszer, világkormányzat például hogyan szüntetné meg a Harmadik Világ és a gazdag Nyugat közötti fejlettségi- és életszínvonalbeli különbségeket? „Felhúzná” a harmadik világ elmaradott társadalmait az Észak technológiai szintjére, életszínvonalára? Az ökológiai problémák miatt ez a legtöbb szakértő szerint megvalósíthatatlan: az emberiség egésze nem élhet a mai nyugateurópai-amerikai életszínvonalon. Vagy drasztikusan elosztaná az Első Világ erőforrásait (tőkéjét, technológiáját) a világ szegény országai között? Ez az „egyenlő szegénység” szocializmusa lenne, amelyet Marx elutasított, és amely aligha lenne demokratikus módon megvalósítható. Ugyanez a helyzet az ökológiai problémákkal is. Hogyan tudná megszüntetni a jövőbeli szocializmus azt a fajta pazarló, ökológiai veszélyekkel járó fogyasztást, amelyhez a fejlett világ népei immár nemzedékek óta hozzászoktak?

De ha valamilyen – morális, vagy ökológiai, vagy egyéb – szempontból a szocializmus megfelelő alternatívát is jelentene a kapitalizmussal szemben, akkor sem jöhetne létre abban az esetben, hogyha gazdasági hatékonysága sokkal alacsonyabb a kapitalizmusénál. Sok társadalom ma még az elemi szegénység problémáival küzd, mások ezeken már túljutottak ugyan, de nem maradhatnak le – hatalmi pozíciójuk, sőt nemzeti függetlenségük veszélyeztetése nélkül – a nemzetközi katonai-gazdasági-politikai versenyben. Ezért az emberi társadalmak *akkor sem* „engedhetik meg” maguknak egy sokkal alacsonyabb hatékonyságú, lassúbb növekedéssel, illetve lassúbb technológiai haladással együtt járó alternatív társadalmi rendszer létrehozását, hogyha az ilyen rendszer valamilyen gazdaságon kívüli szempontból valóban „vonzóbb” lenne a kapitalizmusnál.

5. A történelmi materializmus Satz-féle interpretációja

Mint láttuk, a történelmi materializmus egyik klasszikus értelmezése sem alkalmas a szocializmus történelmi szükségességének a tudományos megalapozására. Howard és King a történelmi materializmus és a szocializmus megvalósíthatósága közti viszony kérdését vizsgáló tanulmányukat ezekkel a szavakkal zárják le: „Marx közgazdaságtana meggyőző magyarázatot nyújt arra, hogy a kapitalista termelési mód miért prosperál, de nem meggyőző az arra adott magyarázata, hogy ez miért csak egy bizonyos történelmileg behatárolt ideig lesz így... Marxnak ez a meggyőződése végső soron a történelem materialista felfogásán alapszik, ámde nincs alapja annak az állításának, hogy a gazdaság társadalmi irányítása elősegítené a termelőerők hatékonyabb felhasználását vagy gyorsabb fejlődését.”⁴⁵

Ámde nyitva marad a kérdés: nem lehetséges-e a történelmi materializmusnak egy a hagyományos marxizmusétól eltérő, alternatív interpretációja – amelynek az alapján más konklúziókra juthatunk. A következőkben egy ilyen értelmezéssel foglalkozunk.

⁴⁵ Howard-King 1994.

Debra Satz amerikai filozófus, mint szinte minden analitikus marxista, G. A. Cohen nagy művének nyomán fogott neki a történelmi materializmus értelmezésének.⁴⁶ Satz úgy találta, hogy Cohen értelmezése nem alkalmas Marx történelemelméletének a megfelelő rekonstrukciójára. Ugyanis Marx a történelem végcélját a kommunizmusban, egy, a szabadságot intézményesítő társadalomban látta, úgy gondolta: a kommunizmus azért teljesíti be az emberi történelmet, mert ebben a társadalomban a *Kommunista Kiáltvány* szavai szerint „minden egyes egyén teljes és szabad fejlődése az összesség fejlődésének szükségszerű feltétele”, a javak és szolgáltatások elosztása a társadalmi gazdagság öncélú felhalmozása helyett az egyéniség teljes kifejlődésének szempontjaihoz igazodik.⁴⁷ Cohen viszont a történelem dinamikájának fő tényezőjeként a termelőerők fejlődését jelölte meg: úgy véli, hogy Marx szerint mindig az a történelmi forma jön létre a történelemben, amely – a termelőerők egy adott fejlettségi fokán – a leginkább alkalmas a termelőerők továbbfejlesztésére, a munka termelékenységének a növelésére. De ha a történelmet egyedül a termelőerők fejlődése hajtja előre, akkor felmerül a kérdés: miért ne lehetne a történelem végpontja egy, a termelőerők fejlesztésére maximálisan alkalmas, ámde *despotikus*, a szabadságot egyáltalán nem megvalósító társadalmi forma? Cohen Marx-értelmezése emellett nem tudja megmagyarázni az osztályok szerepét a történelemben. A termelőerők fejlesztésének szükséges történelmi szerepét betölthetik ugyanis nem-osztályjellegű csoportok, illetve intézmények is.⁴⁸

Satz ezért azt állította, hogy a történelmi materializmusnak csak egy olyan értelmezése felelhet meg Marx eredeti intencióinak, amely a termelőerők fejlődése mellett figyelembe veszi az emberiség morális haladását is. A történelemben ugyanis nem csak az emberiség termelőerői, a munka termelékenysége fejlődött, hanem az emberiség moralitása is. Satz szerint e morális haladás két jellegzetes vonása az, hogy egyrészt e történelmi fejlődés során az emberi közösségek az emberek korábban kizárt széles csoportját (például a rabszolgákat vagy a nőket) vonták be a politikai közösségbe, egyenjogúsították, másrészt a moralitás forrása a mítoszok és az isteni tekintély helyett egyre inkább a racionálisan definiált közérdek lett.

Marx tisztában volt ennek a morális haladásnak a tényével, tendenciájával, így a *Grundrisse*-ben ezt írja erről: “A rabszolga- és jobbágy viszonyban ez az elválás nem történik meg, hanem a társadalom egyik részét a másik maga a saját újratermelése pusztán szervesen és természeti feltételeként kezeli. A rabszolga nem áll semmiféle

⁴⁶ Satz, Debra, M. 1987. Freedom rising: a reconstruction of historical materialism Thesis (Ph. D.) --Massachusetts Institute of Technology, Dept. of Linguistics and Philosophy.

⁴⁷ Tőke III. 825. o.

⁴⁸ A rasszista ideológiák szerint például bizonyos etnikai csoportok kulturális és genetikai okokból a többiekénél alkalmasabbak az emberiség anyagi haladásának előmozdítására. De a termelőerők fejlesztésének feladatát „magukra vállalhatják” bizonyos politikai intézmények is.

viszonyban munkája objektív feltételeihez, hanem magát a munkát, mind a rabszolga, mind a jobbágy formájában, a termelés szervesen J feltételeként a többi természeti lény közé sorolják, a barom mellé, vagy pedig a föld függelékeként”. A rabszolga egyszerűen – még az ókori világ legnagyobb gondolkodójának, Arisztotelésznek a felfogása szerint is – csak egyike a termelés anyagi eszközeinek, “beszélő szerszámként” egy kategóriába sorolják a nem-emberi termelési tényezőkkel. A feudális társadalmakban a jobbágy nem egyenlő természetesen a földesúrral vagy az egyházi személlyel, alájuk van vetve, jogilag és gazdaságilag egyaránt. De már emberi méltósággal bír – nem csak kötelezettségei, hanem jogai is vannak, sőt, a keresztény vallás szerint “Isten előtt” az emberek egyenlőek. A tőkés társadalomban pedig az emberek jogilag mind egyenjogú “állampolgárok”. (Satz hosszasan vitázik azokkal a Marx-értelmezőkkel, mindenekelőtt Allen Wooddal, akik szerint Marx nem hitt a morális haladásban, hanem *mindenfajta* moralitást, mint ilyet elvetett. Satz szerint Marx csak az *osztálytársadalmak* korlátozott-tökéletlen moralitását kritizálta, s nem egy erkölcsön-kívüli állásponttól, hanem egy egyetemes erkölcsiség nevében.)

Cohen technológiai determinista történelem-értelmezése nem tud magyarázatot adni erre a morális fejlődésre, ha őt követjük, akkor ez csak a termelőerők fejlődésének egy esetleges következménye.

De lehetséges a történelmi materializmusnak egy olyan értelmezése, amely *nem* a termelőerők fejlődését (és nem is egyszerűen az osztályharcot), hanem az egyén autonómiájának növekedését, a szabadságot tekinti a történelmi haladás fő tendenciájának. Ez nem azt jelenti, hogy a szabadság növekedése a történelemben *feltételezné* a termelőerők növekedését, csak azt, hogy *nem redukálható* arra. A termelőerők fejlődése nyomán olyan társadalmi formák alakulnak ki a történelemben, amelyek növekvő mértékben realizálják a szabadságot. De a termelőerők fejlődése önmagában nem magyarázza meg (sem valamilyen egyértelmű kauzális kapcsolat, sem pedig a Cohen által védelmezett funkcionális magyarázat modellje szerint) ezeknek a formáknak a természetét.

Satz felfigyelt arra, hogy Marx a *Grundrisse*-ben más társadalmi formációkat határoz meg a történelmi fejlődés állomásaiként, mint az 1859-es *Előszó*-ban. Az *Előszó* öt (ázsiai, antik, feudális, polgári és kommunista) formációt jelöl meg a társadalomfejlődés szakaszaiként. A *Grundrisse* viszont szól az ősi közösségi (törzsi) tulajdonról, majd meghatározza az abból kialakuló „ázsiai”, „antik” és „germán” társadalmi formákat (illetve tulajdonformákat), tehát a *Grundrisse* szerint hét különböző társadalmi-gazdasági formáció létezik a történelemben. Ennél is fontosabb különbség azonban, hogy az *Előszó*-ban az egyes formák úgy jelennek meg, mint egymást követő társadalmi formák, mint egy történelmi folyamat fokai, viszont a *Grundrisse*-ben ezek történelmileg egyidejű formák. A három forma közötti különbséget Marx egyáltalán nem a munka termelékenységének, hanem az *egyén és közösség viszonyának* terminusaiban határozza meg. Az ázsiai termelési módban a földtulajdon a közösségé (az istenkirályé, illetve az istenek papságáé, de adott esetben ez a közösség lehet demokratikus is), és az egyének csak *birtokolják* a

földet. Az antik (római) termelési módban van (jelentős mennyiségű és a közösség életében fontos szerepet betöltő) közös földtulajdon, az *ager publicus*, és az egyének a magánföldtulajdon is, mintegy a közösség tagjaiként (teljesjogú római polgárként) tartják a tulajdonukban. Végül a germán formában az egyének tulajdona mellett csak bizonyos konkrét gazdasági célokból, mintegy „akcidentálisan” léteznek a közös földek. A három forma között tehát abban áll a különbség, hogy az egyén milyen mértékben függetlenedik a közösségtől. De nincs köztük különbség sem a munka termelékenységét illetően, sem abban, hogy mennyire alkalmasak a munka termelékenységének a növelésére. A három forma közti különbségeket nem a termelőerők fejlettségi szintje magyarázza, hanem különböző egyéb tényezők: „Az, hogy ez a községben való létezés által közvetített tulajdon mint közösségi tulajdon jelenik-e meg, ahol is az egyes ember csak birtokos és nincs földmagántulajdon; avagy hogy a tulajdon az állami és magántulajdon egymás melletti kettős formájában jelenik-e meg, úgy azonban, hogy az utóbbi mint az előbbi által tételezett jelenik meg, ennél fogva csak az állampolgár magántulajdonos és kell hogy az legyen, másrészt azonban állampolgári tulajdonának egyszersmind egy különös létezése van; avagy végül, hogy a községi tulajdon csak az egyéni tulajdon kiegészítőjeként, az egyéni tulajdon pedig a bázisként jelenik-e meg és a községnek egyáltalán nincs magáért-való létezése, csak a község tagjainak gyűlésében és közös célokra való egyesülésében, — a község vagy törzs tagjainak a törzs földjéhez — a földhöz, amelyre a törzs letelepedett — való viszonyulása e különböző formái részben a törzs természetes hajlamaitól függenek, részben azoktól a gazdasági feltételektől, amelyek között a törzs mármint valóságosan tulajdonosként viszonyul a földhöz, azaz gyümölcseit munkával elsajátítja; ez viszont maga függ az éghajlattól, a föld fizikai mibenlététől, kiaknázásának fizikailag megszabott módjától, az ellenséges, illetve szomszédos törzsekhez való viszonyulástól és a vándorlások, történelmi élmények stb. által okozott változásoktól.”⁴⁹

Ez azt jelenti, hogy Marx lehetségesnek tartotta azt, hogy amikor az emberiség termelőerői elérték egy bizonyos szintet, akkor *többféle* társadalmi formáció is létrejöhet, nem csak egyetlen, az, amely a legoptimálisabb a termelőerők tovább fejlődésé szempontjából.⁵⁰ És ezeket a formákat Marx abból a szempontból „rangsorolja”, hogy mennyire teszik lehetővé az egyén szabadságát a társadalmi termelés feltételeitől (jelen esetben a földtől).

Ugyancsak a *Grundrisse*-ben Marx egy ízben az egész *világtörténelmet* az egyén és a társadalom viszonyának, az egyén autonómiájának kritériuma szerint osztja korszakokra:

“Személyi függőségi viszonyok (eleinte egészen természetadta módon) az első társadalmi formák, amelyekben az emberi termelékenység csak csekély mértékben és elszigetelt pontokon fejlődik. Dologi függőségre alapozott személyi függetlenség,

⁴⁹ K. Marx: *Grundrisse* (MEM 46/1. 361. o.)

⁵⁰ Implíciten ezt G. A. Cohen is elismeri, amikor leszögezi: az egyes prekapitalista osztálytársadalmak közötti átmeneteket az ő történelemelmélete *nem* tudja megmagyarázni.

ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük, mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok. A második hozza létre a harmadiknak a feltételeit. Ezért a patriarchális állapotok, ugyanúgy miként az antik (éppúgy a feudális) állapotok, éppannyira lehangolóak a kereskedelem, a luxus, a pénz, a csereérték fejlődésével, ahogy a modern társadalom ezekkel lépést tartva nő fel.⁵¹

Nyilvánvaló, hogy a „személyi függési viszonyok” a prekapitalista osztálytársadalmak (patriarchális, antik, feudális) viszonyait jelentik, a „dologi függőség” pedig a tőkés viszonyokat, ahol az emberek egy személytelen hatalomtól (a pénztől) függenek. A „szabad egyéniség” -ek világa, amely az egyének egyetemes fejlődésén alapul, pedig a szocializmus viszonyait jelöli.

Marx szerint tehát a történelemben nem csak a termelőerők fejlődnek, hanem az egyének a társadalomtól (a társadalmi termelés szervezetétől) való függetlensége is egyre növekszik, egyre fejlettebb formákat ölt. A prekapitalista osztálytársadalmakban a munka termelékenysége csak lassan és „elszigetelt pontokon” (a termelőerők fejlődésének kedvező specifikus kulturális-földrajzi környezetben) növekszik. De még ez a lassú és egyes pontokhoz kötött fejlődés is elősegíti, megalapozza az egyének növekvő függetlenségét a termelés társadalmi szervezetétől és az azon alapuló hierarchikus társadalmi munkamegosztástól. Az ókori Egyiptomban például a temetkezés kultúrája (amely ott a társadalmi státus szimbóluma volt), fokozatosan „demokratizálódott”. Kezdetben az istenként tisztelt fáraókat temették el a piramisokba, és ott kaptak szobrot, vagy legalább feliratot a fáraó körül fontos szerepet betöltő előkelők, vezetők. Később, az Újbirodalomban már általában a jobb módú, előkelő embereknek is díszes sírhely jutott. A középkori Európa virágzó feudalizmusában a feudális járadék formái fokozatosan átalakultak: a munkajáradékot (a robotot) egyre inkább a terményhányad, azt pedig a pénzjáradék váltotta fel: mindegyik forma az előzőnél nagyobb mértékű függetlenséget biztosított a jobbágyoknak.

Önmagában azonban az a tény, hogy az egyén autonómiája „létezésének társadalmi feltételeivel”, a termelés rendszerével szemben a történelemben tendencia-szerűen növekszik, még nem jelenti azt, hogy Marx ezzel a fejlődéssel akarná *magyarázni* is a történelem menetét. Az egyén autonómiájának kibontakozása a történelemben lehetne a termelőerők fejlődésének egy pusztán következménye.

Ámde Satz több olyan szöveget is talált a *Grundrisse*-ben, amelyek szerint az egyének autonómiára való törekvése (függő helyzetük tudatosulása és az ezt a helyzetet fenntartó társadalmi viszonyokkal való közös szembe szegülésük) nem

⁵¹ MARX, 1972. (*Grundrisse*) 112.

csak kíséri, hanem ténylegesen *magyarázza* is a *társadalmi* átalakulásokat. Az általa kiemelt szöveg a következő:

„A felismerés, hogy a termékek saját termékei, és a megítélés, hogy a megvalósítása feltételeitől való elválasztottság méltatlan, kényszerű, — ez roppant erejű tudat, maga is a tőkén nyugvó termelési mód terméke, s annyira a tőke végítéletének lélekharangja, ahogy a rabszolgának azzal a tudatával, hogy ő nem lehet egy harmadiknak a tulajdona, azzal a tudatával, hogy ő személy, a rabszolgaság már csak mesterségesen tengeti tovább létezését és nem maradhat fenn többé a termelés bázisaként.”⁵²

Ez a tudat azonban, amely felbomlasztja a már elavult társadalmi formát, természetesen maga is történelmi termék és anyagi folyamatok következménye. Azok az emberi szükségletek, képességek és emberi viszonylatok, amelyek lehetővé teszik, hogy az ember a társadalmi termelés rendszerének ne alávetettje, hanem aktív irányítója legyen, csak a termelés fejlődésének a bázisán bontakozhatnak ki:

“Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei. A képességek fejlődésének az a foka és egyetemessége, amelyen ez az egyéniség lehetővé válik, éppen a csereértékek bázisán való termelést előfeltételezi, amely azonban az egyén önmagától és másoktól való elidegenülésének általánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is.”⁵³

Marx tehát azt állítja, hogy a termelés, de főleg a “csereérték bázisán” nyugvó (a kapitalista) termelés fejlődése átforgalmazza az emberi lényt, olyan általános és mindenoldalú “vonatkozásokat és képességeket” hoz létre az emberekben, amelyek lehetővé teszik, hogy “saját közösségi ellenőrzésük” alá vessék társadalmi viszonyaikat.

Azáltal, hogy az emberi lény (az egyes ember és az egész közösség) a munka termelékenységének növekedése révén egyre kevésbé függ a munka *természeti előfeltételeitől*, arra is képessé válik, hogy tudatában (és életgyakorlatában) függetlenedjen a munka *társadalmi* előfeltételeitől is, azoktól a társadalmi viszonyoktól, amelyek között a termelés folyik. Marx azonban nem ad világos magyarázatot arra: hogyan alakul át az embernek a természet felett megszerzett hatalma a társadalmi viszonyok fölötti racionális kontroll képességévé.

Satz szerint úgy és azért, mert a termelés fejlődése során a munka termelékenységének növekedése mellett (és annak a bázisán), lezajlik egy *társadalmi tanulási folyamat* is, amelynek során az emberek megtanulják felismerni

⁵² *Grundrisse*, 348. o.

⁵³ *Grundrisse*, 78-79.o.

saját reális érdekeiket – és a fennálló társadalmi viszonyoknak ezekkel az érdekekkel ellentétes voltát.

Satz szerint tehát a *Grundrisse*-ben Marx a történelmi materializmus egy új formájához jutott el, amely kiegészíti és meghaladja az ekkor már tizenöt éve kialakított, először a *Német ideológia*-ban megfogalmazott materialista történelemfelfogást. Amíg a *német ideológia* egyedül a termelőerők fejlődésére alapozta a kommunizmus perspektíváját, addig a *Grundrisse* a termelőerők fejlődése mellett és azt feltételezve, erre a társadalmi tanulási folyamatra alapozza azt: arra, hogy a termelés fejlődésével az emberek felismerik, hogy a valós (és nem pusztán jogi-formális) autonómia, a társadalom termelési folyamatai fölött gyakorolt racionális kontroll érték számukra, az autonómia megvalósítása közös érdekük.

Vegyük észre, hogy ez a Satz által feltételezett autonómia-törekvés a történelemben nem csak a termelőerők fejlődésétől, de az *osztályérdektől* is különbözik. Az osztályérdek *anyagi* érdek, a társadalmi többletermékből való nagyobb mértékű, mennyiségileg mérhető részesedésre irányul (a munkások például magasabb béreket szeretnének, a jobbágyok azt, hogy terményeik nagyobb hányadát hagyja meg nekik a földesúr és az egyház). Az autonómia azonban nem anyagi érték. Igaz, az alávetett osztályok helyzetüknél fogva inkább fel tudják ismerni a fennálló viszonyoknak az autonómiával való összeütközését, inkább várható tőlük az, hogy az autonómiát megvalósító társadalmi ágensekké váljanak, mint az elszigetelt egyénektől, vagy a kiváltságos osztályok tagjaitól. Mégis: az autonómia megvalósulása nem osztályérdek, hanem egy, az osztályérdek által közvetített *egyetemes* emberi érték.

Természetesen Marx nem követte *konzisztensen* ezt az új értelmezést. Mint láttuk, a *Tőke* tanulmányunk elején bemutatott forradalom-elképzelése és az 1859-es *Előszó* is egyszerűen a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondásra alapozza a társadalmi átalakulások modelljét. Satz azonban bemutatja: hogyan festett volna Marx leírása a szocializmusba való átmenetről, hogyha következetesen alkalmazta volna a történelmi materializmus a *Grundrisse*-ben megfogalmazott új felfogását.

Satz megállapítja: a történelmi cselekvés lehetőségeinek meghatározásánál nem indulhatunk ki egyszerűen az emberek “megélt” érdekeiből. Ugyanis az emberek szubjektív vágyai és objektív érdekei között feszültség van/lehet. (Például egy gyomorbeteg ember vágyhat egy olyan ételre, amely az állapotát tovább rontja). Amde egyfajta, gyakran öntudatlan “kísérletezési folyamat” során az emberek megtanulják, megtanulhatják, hogy a vágyak helyett a valós érdekek vezessék viselkedésüket. (Például, ha a beteg ismételten tapasztalja, hogy az egészségére káros ételek fogyasztása rosszul jár, akkor megtanulja szabályozni a viselkedését a gyógyulása érdekében, vagyis tartózkodni a kívánt, de az egészségére veszélyes ételektől.)

Az embereknek lehet objektív érdeke az autonómia és felismerhetik, hogy a tőkés viszonyok autonómiájuk követelményeivel összeegyeztethetetlenek. Ez nem azt jelenti, hogy az autonómia igénye része tudatos vágyaiknak is. De ha a vágyak

követése ismételten összeütközik a valós érdekekkel, akkor azok tudatosulhatnak bennük. Az amerikai feketéknek például nyilvánvalóan nem állt érdekében a rabszolgaság fennmaradása. De ennek ellenére sokan közülük elfogadták a rabszolgaságot szentesítő vallási ideológiát, és ez meghatározta a viselkedésüket, vagy “beérték” a hosszú távú mélyebb érdekeiktől független pillanatnyi biológiai vágyaik kielégítésével. Azonban azok, akik az olvasás, vagy az Északról terjedő hírek révén megértették, milyen élet-lehetőségektől fosztja meg őket a rabszolgaság intézménye, lassanként eljutottak olyan egyéni, vagy kollektív stratégiákhoz, amelyekkel érvényesíteni tudták a rabszolgasággal szembenálló érdekeiket.

Természetesen egy embercsoport lehet túlságosan szétszórta, nélkülözheti a szükséges kommunikációs eszközöket ahhoz, hogy koordinálni tudja a saját viselkedését.⁵⁴ Ugyanígy lehetséges az is, hogy a kollektív cselekvés ismeretes paradoxonjai, a “potyautas” -probléma akadályozza meg a hatékony kollektív cselekvést. Ámde egyrészt az “elnyomott” csoportok közös történelmi tapasztalataiból leszűrődő tanúságok tudatosítása és továbbadása, másrészt a szolidaritás kialakuló élménye, érzése és a belőle fakadó csoportnormák, szubkulturális “intézmények” fokozatosan kezelhetővé teszik/tehetik ezeket a problémákat.

Satz szerint azonban a tőke logikája által teremtett függőségi viszonyoknak alávetett csoportoknak van egy további nagyon fontos eszköze érdekeik érvényesítésére – ez pedig a moralitás “intézménye”. Minden társadalomnak van valamilyen erkölcsisége és mivel ez a morális szabályrendszer elvileg mindenkire vonatkozik, ezért ez az erkölcsiség azt kell, hogy állítsa önmagáról, hogy valamiféle egyetemes emberi érdeket reprezentál. S természetesen minden moralitás bizonyos *mértékben* valóban az egyetemes emberi érdeket szolgálja. Például a “tulajdon tiszteletének” normája mindenkinek az érdekét szolgálja, hiszen valamilyen tulajdonnal a legtöbb ember rendelkezik. Ámde ugyanakkor az osztálytársadalmak moralitása az egyetemes emberi érdek “örve” alatt inkább szolgálja a kiváltságos csoportok érdekeit – a tulajdon feltétlen tiszteletben tartása például sokkal inkább érdeke a vagyonosoknak, mint a vagyontalanoknak. Azonban a hátrányos helyzetű csoportok a társadalmi tudatot megváltoztathatják úgy, hogy az uralkodó moralitásnak ez a felemás-álságos volta nyilvánvalóvá váljék – ez pedig elősegítheti a társadalmi változást. Az Egyesült Államokban például a feketékkel kapcsolatos társadalmi attitűdök és joggyakorlat azért (is) változtak meg, mert a fekete polgárjogi mozgalmak tiltakozással és propagandával rávilágítottak arra, hogy a feketék diszkriminációja ellentétes úgy a keresztény, mint a liberális moralitással, tehát az USA polgárainak döntő többsége által szentnek tartott morális elvekkel.

A feszültség a társadalom morális elvei és az ezáltal a moralitás által szentesített osztályviszonyok között természetesen létezett már a korábbi társadalmakban is. A kapitalista társadalomban azonban, amelynek az erkölcsé egy elvileg univerzális-racionális moralitás, ez a feszültség a társadalom elvei és tényleges viszonyai között

⁵⁴ Marx klasszikus példája erre a 19. századi francia parcellás parasztság.

különösen éles. Ezért a kapitalista társadalomban sokkal jobbak az esélyek arra, hogy az uralkodó moralitás/ideológia illuzórikus és korlátozott volta nyilvánvalóvá váljék, mint a korábbi osztálytársadalmakban. Így látta ezt Marx is, aki a *Kommunista Kiáltvány*-ban azt írja a kapitalizmusnak a társadalmi tudatra gyakorolt hatásáról:

“Az összes szilárd, berozsdásodott viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentelténe, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat.”⁵⁵

A klasszikus marxizmus a szocializmusba való átmenetről szóló determinisztikus modelljével szemben tehát összetett, lassú és kontingens emancipációs folyamatról van szó. Ez a folyamat azonban történelmi tendenciájában elvezethet oda, hogy az emberek a tőke logikájával és az általa meghatározott hierarchikus társadalmi munkamegosztási formákkal szembenálló alternatív termelési és együttélési formákat hoznak létre (amilyenek a feudalizmusban például a földesúri és egyházi joghatóság alól kikerült városok voltak). Ezek a “csírái” a posztkapitalista társadalomnak azután lassanként átformálhatják a tőkés társadalom egészét.

Ha elfogadjuk a történelmi materializmus Satz-féle értelmezését, akkor a szocializmus akkor is megvalósulhat, hogyha nincs sem olyan tendencia a termelőerők fejlődésében, sem olyan jóldefiniálható, egyértelmű osztályérdek, amely a megvalósulását történelmileg szükségszerűvé tenné. Vagyis a szocializmus kialakulhat a kapitalista társadalomból akkor is, ha ennek a társadalomnak a *konkrét fejlődési tendenciáit*, a “kapitalizmus ellentmondásait” illetően a klasszikusok tévedtek. Satz így, bár az analitikus marxizmusból indult ki, a lukácsi „humanista marxizmus” hagyományához csatlakozik, amennyiben a „humanista marxizmus” mindig úgy látta és láttatta az emberi emancipáció folyamatát, mint amely nem a társadalmi tudattól függetlenül létező gazdasági „alaprak” a „felépítményre” gyakorolt hatásaként bontakozik ki, hanem inkább alap és felépítmény összeolvadása; nem gazdasági „szükségszerűség”, hanem inkább mindenfajta történelmi szükségszerűség eltűnése.⁵⁶

6. Richard Westra és az Uno-iskola szocializmus-koncepciója

De milyen lenne, milyen lehetne az a posztkapitalista társadalom, amelynek a megvalósulását a Satz által felvázolt történelmi folyamat előkészíthetné? Sajnos Satz ezzel a kérdéssel egyáltalán nem foglalkozik; az általa elképzelt posztkapitalista

⁵⁵ A Kommunista Kiáltvány in: MEM 4. köt. 445.o.

⁵⁶ Lásd: I. Mészáros: *Philosophy, Ideology, and Social Science*, OUP, 1986. 184.

társadalmat egyszerűen “kommunizmusnak” nevezi, és a marxi kommunizmus megvalósíthatóságával kapcsolatos vitákat figyelmen kívül hagyja. Ha erre a kérdésre valamilyen választ akarunk elképzelni, akkor más forrásokhoz kell fordulnunk: Richard Westra, a kanadai származású, de jelenleg Lengyelországban, az opolei egyetemen oktató marxista közgazdász szocializmus-elképzeléséhez.⁵⁷

Westra marxizmusa teljesen elméleti alapokra épül, mint Satzé.⁵⁸ Westra nem az analitikus marxizmus hagyományához tartozik (mi több, fölöttébb kritikus azzal szemben), hanem a marxizmus a japán Kozo Uno által megalapított iskolájához.⁵⁹ Az Uno-iskola marxizmusa szerint Marxnak *nem* állt szándékában felépíteni egy olyan átfogó történelemelméletet, amely az emberi történelmet szükségképpen a szocializmus megvalósulása felé vezető folyamatként ábrázolja. Marx kapitalizmus-elemzése nem a történelmi materializmus, mint absztrakt elmélet elveinek az alkalmazása egy konkrét termelési módra, a kapitalizmusra. Marx közgazdaságtana ehelyett egy sajátos tárggyal foglalkozik, a tőkés termelési móddal, annak a belső logikájával. (A többi termelési módokkal csak annyiban és azért, amennyiben a fejlettebb termelési forma *bizonyos mértékben* kulcsot ad a kezünkbe a kevésbé fejlettek megértéséhez is).⁶⁰ Marx a kapitalizmussal sem elsődlegesen, mint empirikus történelmi képződménnyel, hanem mint absztrakcióval foglalkozik, Kozo Uno találó kifejezésével, mint egy “burzsoá utópiával”, mint olyan társadalommal, amelyben a tőke logikája földrajzi, kulturális, politikai korlátok nélkül, a maga tisztaságában érvényesül. (Kozo Uno nem állítja azt, hogy a ténylegesen létező kapitalista társadalmak bármelyike elérte, vagy akár el fogja érni ezt az állapotot.) A tőke logikájának működése a hegeli dialektikát követi. Amíg az analitikus marxisták teljes mértékben elvetik a dialektikát, mint tudománytalan, spekulatív módszert,

⁵⁷ A két teoretikus úgy tűnik, *nem is tud* egymás munkásságáról.

⁵⁸ Richard Westra: Marxist Theory and Creative Thinking about Post-Capitalist Alternatives: A Japanese Intervention. (Queen’s University, Kingston, Ontario, Canada) <https://www.collectionscanada.gc.ca/obj/s4/f2/dsk3/ftp05/NQ56105.pdf>

⁵⁹ Kozo Uno 1897-ben született Japánban, Kurashikiben. Habár a fiatal Uno a 20-as években korán érdeklődni kezdett az anarchoszindikalizmus és a marxizmus iránt, nem lévén “aktivista” alkat, sohasem vállalt tényleges politikai tevékenységet semmilyen pártban sem. A tokiói, majd a berlini egyetemen végzett közgazdaságtani tanulmányai után a Tohoku Egyetemen tanított 1924-1938 között. A háború alatt visszavonult az akadémiai élettől, de a háború után a tokyoi egyetemen (1947-58) között, majd a Hosei Egyetemen tanított (1958-1968) és jelentős részt vállalt az új, demokratikus Japán állami funkcionáriusainak képzésében. 1977-ben hunyt el, Fő műve a *Principles of Political Economy. Theory of a Pure Capitalist Society*. (Atlantic, New Jersey, 1980) c. munka.

⁶⁰ “A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi szervezete. Ezért a kategóriák, amelyek a viszonyait kifejezik, tagolódásának megértése egyúttal betekintést nyújtanak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak a tagolódásába és termelési viszonyaiba, melyeknek romjaiból és elemeiből felépült, melyeknek részint még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne, az, ami azokban pusztán jelzesszerűen volt meg, kialakult jelentésekké fejlődött stb. Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához” (Marx, 1857-58/1976 (*Grundrisse*, I. köt. 31.)

amely alkalmatlan a reális történelmi és gazdasági folyamatok leírására, addig Uno és iskolája elfogadja, hogy *van* a történelemben egy olyan objektum, amely a hegeli Abszolútum Hegel *Logikájában* leírt dialektikus fejlődésének menetét követi. Ez az objektum: maga a tőke, az értékesülő érték. Az értékesülő érték, hasonlóan a hegeli Abszolútumhoz, a tőkés gazdaság tényleges történetében “konkrét univerzálévá” válik: kibontja egymást-követő és egymást megszüntetve-megőrző formákban a saját belső meghatározásait. Ezért jellemzi az Uno-iskolát a kapitalizmus fejlődési szintek szerinti leírása.⁶¹

Mi következik az Uno-iskola megközelítéséből a kommunizmus fogalmára? Amíg a hagyományos marxizmus a történelemben fejlődő termelőerők a kapitalizmusra következő fejlődési szintjeként ragadta meg a kommunizmust, addig az Uno-iskola a tőke történelmi *ellentétjeként*, a tőke teljes tagadásaként. A szocializmus az az elv, és az elvekre épülő társadalmi rendszer, amelyet *szembe lehet és kell állítani* a tőke logikájával.

Ebből azonban témánkat illetően egy nagyon fontos következtetés adódik: a szocializmus mibenléte nem vezethető le a kapitalizmus egyes fejlődési formáiból (például a centralizációból), nem fogható úgy fel, mint amelyet a kapitalizmus intézményei mintegy előrevetítenek. Marx azt írta le *A tőké*-ben, amelyen egy emberi társadalom *nem szabad, hogy legyen*: egy olyan elidegenedett társadalmat, amelyben az emberek közötti viszonylatok véglegesen egy eldologiasodott formát, a pénzformát öltötték magukra.

Következésképpen a szocializmus alapelvei – ezt nevezi Westra “a szocializmus ontológiájának”⁶² – a kapitalizmus működését meghatározó alapelvek *antitézisé*t kell, hogy jelentsék. Az első alapelv: a társadalom a tőke helyett magukra az egyénekre ruházza a felelősséget anyagi életük megszervezésért. A második alapelv: a munkaerő árújellegének a megszüntetése (de persze a munkaerő gazdaságon kívüli kényszerrel való felhasználásának a visszatérése nélkül⁶³). A harmadik: a csereérték helyett a használati érték, mint gazdaságszabályozó princípium újra-intézményesítése a társadalomban. Milyen konkrét intézmények szolgálhatnák ezeknek az elveknek az érvényesülését?

A piaci szocializmus gazdasága nyilvánvalóan nem, mert ebben a rendszerben a tőkés tulajdonviszonyok megszüntetése után is megmaradna a termelőket

⁶¹ Kozo Uno szerint a kapitalizmus elméleti leírásának három egymástól elválasztható – és elválasztandó – elméleti szintje van. Az első szinten le kell írunk a tőke, mint absztrakt entitás lényegét, a második szinten azokat az egyes módokat, amelyekben ez az absztrakt lényeg kibontakozik – pl. a merkantilista kapitalizmus, vagy a liberális, laissez faire kapitalizmus – és csak a harmadik szinten építhetjük be az elemzésbe a kapitalizmus empirikus, történelmileg feltárható vonásait.

⁶² Richard Westra: Marxian economic theory and an ontology of socialism: a Japanese introduction *Capital and Class* 2002, oct. 179-211.

⁶³ Ez utóbbi jellemezte Westra szerint a szovjet típusú társadalmakat.

egymáshoz fűző kapcsolatok elidegenedett, az emberek számára átláthatatlan elidegenedett jellege, ráadásul a piacgazdaság, akkor is, ha nincsenek magántulajdonosok, az egyes gazdasági alanyokat a versengésre, az egymáséival ellentétes érdekek és célok követésére ösztönzi.

De a Cockshott-Cottrell féle számítógépesített tervgazdaság sem – mert ez a tervezés kvantitatív (munkaértékekben meghatározott), és a használati értékektől (valamint az emberek önmegvalósítási igényeitől) elszakított termelési céloknak rendelné alá az emberi munkát; pontosan azt a jellegét tartaná meg a termelésnek, amelyet Marx meg akart szüntetni. Arról nem is szólva, hogy indokoltan kételkedhetünk abban, hogy a dolgozók egy ilyen – főleg egy világméretű – centralizált tervgazdaságot valamilyen nem-elidegenedett, demokratikus mechanizmus révén irányítani tudnának.⁶⁴ Sokkal valószínűbb, hogy ez a tervgazdaság egy új, technokrata-tudományos elit uralmát intézményesítené.

Mindkét rendszerben, függetlenül attól, hogy hatékonyak bizonyulnának-e, a termelés jellegét egy, a tőke logikájához hasonló célrendszer: a kereslet-kínálat egyensúlya, illetve a társadalmi többletermék kvantitatív növelése és az erőforrások kvantitatív értelemben optimális felhasználása határozná meg.

Amit Westra javasol a szocializmus modelljeként, az egy összetett társadalomirányítási rendszer, amely az intézmények egy széles spektrumára támaszkodna. Ahogyan a kapitalizmus előtti társadalmakban is sokszor, mintegy a társadalmi reprodukció “réseiben” léteztek, – úgy a szocializmusban is léteznének olyan piacok – egy, szintén az Uno-iskolához tartozó közgazdász, Makoto Itoh kifejezésével “piacok kisbetűvel” – amelyek csak az egyének és közösségek közötti cserét szolgálják és nem vetik alá a termelést a maguk elidegenült, elidegenítő és polarizáló logikájának. Hasonló szerep juthatna a lokális közösségek közötti természetbeni csere intézményeinek is.

Bizonyos fogyasztási javakat – amelyek utáni kereslet központilag jól meghatározható, valamint a megtermelésükhöz szükséges termelési javakat – ipari agglomerációkban termelnének meg, pontosan meghatározott mennyiségben, egy tervezett termelési rendszerben. De a javak és szolgáltatások egy jelentős részét – azokat, amelyeknél a minőségi szempontok fontosabbak a mennyiségiéknél – olyan helyi, többé-kevésbé önálló, és demokratikusan irányított kisközösségek termelnék meg, amelyekben a termelés és a fogyasztás – tehát a termelőmunka és a használati értékek – ismét szorosan összekapcsolódnának (ahogyan a kapitalizmus előtti paraszti termelésben). A gazdaság e két (“kvantitatív”, illetve “kvalitatív”) szektora között persze állandó lenne a javak körforgása, mert a központi, tervezett szektor látná el a működésükhöz szükséges termelési javakkal a lokális termelő

⁶⁴ Cockshott és Cottrell azt állítják, hogy ez lehetséges. Modelljükhöz hozzátartozik a közvetlen demokrácia egy sajátos koncepciója is, ahol a vezetői funkciókat – kivéve, amikor valamilyen speciális szaktudást igényelnek – választás helyett sorsolással töltenék be, és folyamatosan rotálódnának a dolgozók között, valamint nagy szerep jutna az „elektronikus demokrácia”, a számítógépes szavazás intézményének is. A jelen tanulmányban nem tudjuk megtárgyalni, kiértékelni ezt az elképzelést.

közösségeket, amazok viszont szintén többletermékük egy részét a központilag tervezett szektorban dolgozók fogyasztási javakkal való ellátásra fordítanak. Ámde maguk a dolgozók is váltogathatnák munkahelyüket a gazdaság számára nélkülözhetetlen feladatokat ellátó “kvantitatív” és a nagyobb emberi kiteljesedést, önmegvalósítási lehetőségeket nyújtó “kvalitatív” szektor munkahelyei között.

Mindez alapvetően megfelel Marx intencióinak, aki szerint a munkabér meghatározásánál a szocializmusban a dolgozók részesedését a társadalmi többletermékben ki kell tágítani “a fogyasztásnak addig a méretéig, amelyet egyrészt a társadalom meglévő termelőereje...megenged, másrészt pedig az egyéniség teljes kifejlesztése megkövetel”, viszont a többletmunkát és a többleterméket “arra a mértékre *korlátozzák*, amely a társadalom adott termelési feltételei között szükséges egyrészt egy biztosítási és tartalékalap képzéséhez, másrészt az újratermelésnek a társadalmi szükséglet által meghatározott fokú állandó bővítéséhez.”⁶⁵ (Kiemelés tőlem). Vagyis Marx *nem* állítja azt, hogy a kapitalista és a szocialista gazdálkodás között az lenne az alapvető különbség, hogy a szocializmus – mivel központilag tervezett, racionális gazdálkodáson alapul – hatékonyabban, gyorsabban növeli a társadalmi többleterméket. Marx szerint – bár a szocializmus gazdasága racionális gazdaság, amely a tradicionális társadalmakkal ellentétben a társadalmi termelés szempontjainak megfelelően szabályozza úgy a fogyasztást, mint a társadalmi többletermék növelését – a szocializmusban a társadalmi többletermék növelésének szempontját a társadalom alárendeli “az egyéniség teljes kifejlesztésének.”

7. Konklúzió

Marx eredetileg morális-politikafilozófiai okokból kritizálta a polgári társadalmat, az ifjúhegeliánus eszmetársai által Németországban megvalósítani kívánt polgári demokráciát. Marx azt állította, hogy az emberiség *politikai emancipációja* csak formális-jogi értelemben emancipálja az embert. A polgári társadalomban az emberek csak “állampolgárokként”, a politikai közösség tagjaiként egyenlők, szabadok és döntenek közösen közös életük ügyeiről – ám valóságos életükben, a civil társadalom tagjaiként egyenlőtlenek, függenek egymástól és életüket nem közös döntésekkel szervezik meg, hanem azt a szabadpiac, a verseny anarchiája határozza meg.⁶⁶

A későbbiekben a tőkés társadalomnak ez a politikafilozófiai kritikája Marx munkásságában átalakult egy tudományos igényű társadalomkritikává, történelemeléletté és közgazdaságtanná. Marx felismerte, hogy a civil társadalom

⁶⁵ *A tőke* III. köt. 825.

⁶⁶ Berki, Robert Nándor 2006. Through and Through Hegel: Marx's Road to Communism *Political Studies* 38/4. 654-671.

működésmódja végső soron a termelés módjától függ: attól, hogy a társadalom milyen módon reprodukálja önmagát. Egy-egy ilyen reprodukciós rendszer, termelési mód működésének a kulcsa pedig az a viszony, amellyel a társadalmi többleterméket a társadalom termelési szervezete (illetve az ezt irányító elitek) kisajtolják az egyénekből. A polgári társadalom esetében ez a viszony a tőkés-bérmunkás viszony, a szabad munkaerő munkaerőpiaci adásvétele. A polgári közgazdaságtannal, mindenekelőtt Adam Smithtel szemben Marx felismerte, hogy ez a viszony, amelyen a polgári társadalom egész rendszere alapul, egyáltalán nem természetes és szabad viszony, hanem történelmileg kialakult függési viszony, amely éppúgy elnyomja az egyént, akadályozza törekvéseiben, képességeinek kibontakoztatásában ahogy a korábbi társadalmaknak a gazdaságon-kívüli kényszeren (az állami erőszakon vagy a hagyományon) alapuló függési viszonyai.

Marx azonban levezetett ebből két olyan további tételt, amelyek *nem* következnek belőle: az egyik az volt, hogy a tőkés-bérmunkás viszony haszonélvezőinek, a tőketulajdonosoknak a teljes haszna a bérmunkások meg nem fizetett munkájából származik, a másik pedig az, hogy a tőkés piacgazdaság rendszere – legalábbis fejlődésének egy bizonyos pontjától kezdve – nem tudja optimálisan felhasználni és továbbfejleszteni a társadalom termelőerőit, gazdasági erőforrásait. Az első tételből a proletariátus forradalmának, a második tételből pedig a közösségi tulajdonon alapuló tervgazdaságnak a történelmi szükségszerűsége következett.

Marx halála óta úgy a történelmi tapasztalat, mint a közgazdaságtudomány fejlődése (Böhm-Bawerk és Hayek marxizmus-kritikái) végérvényesen megcáfolta mindkét tételt. Ebből nyilvánvalóan nem következik, hogy Marxnak a tőkés-bérmunkás viszonyon gyakorolt morális-politika-filozófiai kritikája ne volna érvényes. A tőkés-bérmunkás viszony, és az azt intézményesítő munkaerőpiac olyan viszonyrendszer, amelyben a termelésnek a tőkében megtestesült társadalmi feltételei idegen, átláthatatlan és ellenőrizhetetlen hatalomként uralkodnak a munkások és az egész társadalom felett. De ha a marxi kapitalizmuskritikából csak ennyi „marad”, akkor a marxizmus pusztán absztrakt társadalomkritika maradna, s nem anticipálhatna semmiféle tényleges emancipációs folyamatot, illetve gyakorlatot. Ámde mint a fentiekben igazolni próbáltam: ez a következtetés nem kényszerítő. A termelés társadalmasulásán és a proletár-burzsoá osztályellentétén kívül a tőkés társadalomban más trendek is mutatnak a tőkés-bérmunkás viszony meghaladása felé – ilyen trendeket igyekszik feltárni Satz Marx-értelmezése is. A technikai fejlődés, a munka termelékenységének növelése növeli az emberiség szabadidejét, a szabadidő növekedése és magának a termelésnek a követelményei növelik az emberek tudásszintjét, ugyancsak a technikai fejlődés folytán növekednek az egyének és csoportok kommunikációs lehetőségei is. Marx megfogalmazásával:

„Eredmény: a termelőerőknek — az egyáltalában-való gazdagságnak — tendenciálisan és potenciálisan általános fejlődése, mint bázis, éppígy az érintkezésnek, ezért a világpiacnak az egyetemessége, mint bázis. A bázis, mint az

egyén egyetemes fejlődésének lehetősége és az egyének valóságos fejlődése erről a bázisról kiindulva, mint állandó megszüntetése korlátjuknak, amelyről tudják, hogy korlát, amely nem számít szent határnak. Az egyén egyetemessége nem, mint elgondolt vagy képzelt egyetemesség, hanem mint reális és eszmei vonatkozásainak egyetemessége.” (Marx, *Grundrisse* kiemelés tőlem).⁶⁷

Mindez pedig lehetővé teszi, hogy kialakuljon egy olyan társadalmi tudat, kollektív identitásélmény és kultúra, amelynek révén az emberek egyre inkább képesek megérteni, megkérdőjelezni, kritizálni és hosszú távon meg is változtatni életviszonyaikat, azokat az életviszonyokat, amelyek végső soron a tőkés termelési módból fakadnak. Az emberiség kialakíthat egy közös, tudatos és demokratikus kontrollt a világtermelés rendszere felett. Az társadalmi termelési folyamat erősödő demokratikus kontrollja pedig felszámolhatja az egyén a társadalmi termelés rendszerének való kiszolgáltatottsága, attól való függése valamennyi formáját – végső soron magát a tőkés-bérmunkás viszonyt is.

Ámde a kapitalizmus eme emancipációs “potenciálja” nem bontakozhat ki a klasszikus marxizmus által elképzelt folyamatok és intézmények (a proletárforradalom, a proletárdiktatúra és az állami tulajdonon alapuló központi tervgazdaság) révén. A szocialista mozgalomnak más utakat kell keresnie, amelyek a társadalmi reprodukció folyamatait fokozatosan kivonhatják a tőke hatalma alól.

IRODALOMJEGYZÉK

- ARRIGHI, Giovanni: Marxist Century, American Century: The Making and Remaking of the World Labour Movement. *New Left Review*, 1990. 31 (I/179): 29–63.
- AUERBACH DESAI SHAMSAVARI, 1988: Paul Auerbach, Meghnad Desai & Ali Shamsavari: The Transition from Actually Existing Capitalism (*New Left Review*, 1988 augusztus) c. tanulmánya.
- BERKI, 2006: Robert Nándor Berki: Through and Through Hegel: Marx's Road to Communism. *Political Studies* 38/4. 654-671.
- CLARKE 1994: Simon Clarke: Marx's theory of crisis. St. Martin's Press, New York, 1994.
- COCKSHOTT-COTTRELL, 1993: W.P.Cockshott-Allin F. Cottrell: Towards a New Socialism Spokesman, Nottingham, 1993.
- COCKSHOTT-COTTRELL, 1997: William P. Cockshott – Allin F. Cottrell: *Information and Economics. A critique of Hayek*. <http://reality.gn.apc.org/econ/hayek.htm> 11.
- HAYEK, 1935: F. A Hayek (ed.) *Collectivist economic planning. Critical Studies on the Possibilities of Socialism with an Introduction and a Concluding Essay* by F. A. Hayek: London, Routledge&Kegan Paul Ltd. 1935.

⁶⁷ MEM. 46/II. köt. 23. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

- HORWITZ, 1996: Steven G. Horwitz, 1996: Money, money prices, and the socialist calculation debate. In. S. Horwitz – Koppl, Roger: *Advances in Austrian Economics* 3. Emerald Group Publishing, 59-77.
- HOWARD-KING, 1992: M. C. Howard – J.E: King: *A history of marxian economics* (Vol.II. 1929-1990). Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1992.
- HOWARD-KING, 1994: M. C. Howard, M. C. – J. E. King: 1994. Is socialism economically feasible? An analysis in terms of historical materialism. (1994. /2. 129-152.)
- KEEN 1990: Steve M. Keen: *Use-value and Exchange: The misinterpretation of Marx*. (Unpublished doctoral dissertation). <http://gesd.free.fr/keen1990.pdf>
- LEVINE, 1989: Andrew Levine: *What is a Marxist Today?* In *Analyzing Marxism New Essays on Analytical Marxism*. (ed. Robert Ware& Kai Nielsen) Calgary, Alberta, University of Calgary Press. 29-59.
- MARX, 1959: *A Kommunista Kiáltvány* in: MEM 4. köt. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1959. 442.
- MARX, 1967: Karl Marx: *A tőke* I. köt. (MEM 23. köt.) Budapest, 1967, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1967.
- MARX, 1974 (1892): Karl Marx: *A tőke* III. köt. (MEM 25. Köt.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1974.
- MARX, 1972. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse)* MEM 46 I-II. köt.
- MARX 1976: Karl Marx: *Értéktöbblet-elméletek, III. rész*, MEM. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976
- MARX, 1983: Karl Marx levele Joseph Weydemeyerhez 1852. március 5. In *Marx és Engels Válogatott Művei* 3/1: 177-178. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1983.
- MARX, 1984a (1857-58): Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse)*, MEM 46.I.köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- MARX, 1984b (1857-58): Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse)*, MEM. 46/II. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- MÉSZÁROS, 1986: I. Mészáros: *Kant, Hegel, Marx*. In: *Philosophy, Ideology, and Social Science*, Oxford University Press, Oxford, 1986.
- MISES, 1920: Ludwig von Mises: *Economic calculation in the socialist commonwealth*. <https://mises.org/library/economic-calculation-socialist-commonwealth>
- PLEASANTS, 1997: Pleasants, Nigel (1997): “The epistemological argument against socialism: a Wittgensteinian critique of Hayek and Giddens”. In: *Inquiry*, 40 (1), pp.23–45.

- SATZ, 1987: Debra, M. Satz: 1987. *Freedom rising: a reconstruction of historical materialism* Thesis (Ph. D.) Massachusetts Institute of Technology, Dept. of Linguistics and Philosophy.
- STEELE, 1992: David Ramsay Steele: *From Marx to Mises: Post-Capitalist Society and the Challenge of Economic Calculation* La Salle, Ill.: Open Court Publishing Co., 1992.
- SZTÁLIN, 1953: J. V. Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest, 1953. Szikra kiadó.
- WESTRA, 2000: Richard Westra: *Marxist Theory and Creative Thinking about Post-Capitalist Alternatives: A Japanese Intervention*. (Queen's University, Kingston, Ontario, Canada)
<https://www.collectionscanada.gc.ca/obj/s4/f2/dsk3/ftp05/NQ56105.pdf>
- WESTRA, 2002: Richard Westra: *Marxian economic theory and an ontology of socialism: a Japanese intervention* *Capital and Class*, 2002, oct. 179-211.